

Басандабону Жалилова, Шукур Жабборов

ЭКОЛОГИЯ: КЕЧА ВА БУГУН

Тошкент – 2012

УДК: 574(575.1)

КБК: 20.1

Ж 21

**Басандабону Жалилова, Шукур
Жабборов.**

Ж 21 “Экология: кеча ва бугун” –Т.: “Сано-
стандарт” нашриёти. – 92 б.

ISBN 978-9943-396-70-8

УДК: 574(575.1)

КБК: 20.1

Тақризчилар:

Абдулла Бегматов,

фалсафа фанлари доктори, профессор,

Ваҳоб Кўчқоров,

сиёсий фанлар доктори.

Мазкур китоб муаллифларнинг илмий текширувлари ва мустақил тадқиқотлари асосида яратилган бўлиб, унда бугунги глобаллашув давридаги экологик муаммолар ва атроф муҳитни муҳофаза қилишга оид энг долзарб масалалар таҳлил этилган.

Китоб соҳа мутахассислари, тадқиқотчилар ва кенг китоб-хонлар оммаси учун мўлжалланган.

ISBN 978-9943-396-70-8

© “Сано-стандарт” нашриёти, 2012

ЭКОЛОГИЯ НИМА?

Табиат ва инсон ўзаро муайян муносабатда бўлади. Бу муносабатларни бузиш ўнглаб бўлмас экологик фалокатларга олиб келади.

Ислом КАРИМОВ

Сўз аввалида фан сифатида экологияга умумий таъриф бериб ўтамиз. Зеро, унга боғлиқ масалаларни кўтаришда аниқлик лозим. Экология (юнонча Oikos - яшаш жойи, макон, Logos - таълимот) – тирик организмларнинг ўраб турган тирик ва нотирик табиат билан муносабатлари тизимида антропоген омил ролини ўрганувчи фан. “Экология” иборасини машҳур немис зоологи Эрнест Геккель (1834-1919) ўзининг “Организмларнинг умумий морфологияси” (1866) ва “Дунё яратилишининг табиий тарихи” (1868) асарларида биринчи бўлиб фанга киритган. Табиатни табиат учун муҳофаза қилишга зарурият йўқ. Унинг фақат инсон учун муҳофаза қилиниши экологиянинг ижтимоий моҳиятини намоён қилади. Экологиянинг йўналишлари кўп: умумий экология, био экология, зоо экология, гео экология, тиббий экология, муҳандислик экологияси, инсон экологияси, хусусий экология, шунингдек, онг шаклларининг экологиялашув тенденцияси кучайиб, иктисодий экология, экостика, экостетика пайдо бўлди. Айни пайтда экотехнология, экологик ҳуқуқ, экологик сиёсат ва ҳоказо йўналишлар ҳам вужудга келмоқда.

Табиий атроф муҳитни муҳофаза қилишнинг назарий, амалий ва методологик жиҳатларини жаҳон цивилизацияси манфаатлари асосида муштарак-мужассам ўрганувчи фалсафий фан ижтимоий экологиядир. Ҳозир ижтимоий экология ўзининг ривожланиш босқичига кирган бўлиб, у нафақат инсонни ўраб турган табиатни, балки ижтимоий муҳитни муҳофаза қилишнинг фундаментал назарияларини ҳам ишлаб чиқмоқда, десак муболаға бўлмайди. “Экология” сўзини қўллашда ҳам турли меъёрларга амал қилинади. Бир қарашда “экологик муаммо” деган сўз эриш туюлади. Чунки, экология ўз номи билан атроф

мухитни ўрганувчи фан. Шунинг учун мазкур сўзни қўллаганда “атроф-мухитни ўрганувчи фан муаммоси” каби мужмал атама вужудга келади. Лекин “логос-таълимот” тушунчаси билан келадиган “эко”ни тўғри тушунишимиз керак. Шундай экан, “экологик муаммо” иборасини бемалол қўлласа бўлаверади. Чунки бундан бошқа иборани ишлатиш қулайлик бермайди.

Экология – организмларнинг бир-бири билан яшаш шароити, уларнинг муносабатини ўрганувчи фан бўлибгина қолмай у тирик табиатнинг сақлаб қолиш максадида ўрганилувчи предметдир.

Технологиянинг ривожланиши натижасида табиий жараёнларга таъсир кучайди, инсон манфаатларига мос равишда, табиий мухит унсурлари сунъий мухит билан алмаштирилди. Бундай техникавий ёндашув табиатни инсон ўз иродасига бўйсундиради, деган антропоцентрик қарашга асосланган. XX аср охирига келиб, инсон томонидан яратилган сунъий техносфера Ер биосфераси билан тенглашди. Бунда сунъий техномасса табиий биомассадан ошиб кетди. Ҳозирги замон оламшумул муаммолари ва янги ижтимоий-маданий детерминациялар, анъанавий экологик воқеликни акс эттирувчи парадигмаларни тубдан ўзгартириб юборди.

XXI аср бўсағасида экологик хавфсизлик муаммоси янада кескинлашди ва уни ҳал қилишнинг янги парадигмаларини яратишга эҳтиёж туғилди. Бу парадигмалар замонавий цивилизация асосларини ифода қилди, инсонпарварлик руҳи билан суғорилган. Булар «оламшумуллик» ҳисси (А. Печчей), ««витал кадрият» (Ортега-и-Гассет). «барқарор ривожланиш» концепцияси ва бошқалардир.

Минг йиллар давомида эволюция натижасида, жонли табиатда динамик мувозанатдаги тизим – биосфера юзага келди. Инсон амалий саноат ва ижтимоий фаолиятининг ривожланиши билан унинг табиий мухитда содир бўлган истеъмомчиликнинг фаол таъсир этиш микёсининг кенгайиши оқибатида, биосферага путур стказилди, табиий жараёнлар мувозанати бузилди (сув ва ҳаво мухитининг, ер қатламининг захарланиши, ўрмонларнинг камайиши, чўлларнинг пайдо бўлиши ва бошқалар). Буларнинг барчаси табиатга оқилона таъсир этиш чегараларини аниқлаш вазифасини экология олдига қўндаланг қўяди, зеро унинг,

мувозанатли тизим сифатида яшаши инсониятнинг яшаш шароитининг табиий негизини ташкил қилади.

Экология фан сифатида, ташқи муҳитга таъсирнинг шундай услубларини қидириши ва тавсия этиши керакки, улар нафақат ҳалокатли оқибатларнинг олдини олишни, балки, Ер юзида инсон ҳаётини ва ижтимоий ривожланиш шароитини жиддий яхшилаш имкониятини яратиб беришни ҳам назарда тутиши керак бўлади.

ЭКОЛОГИЯ – ГЛОБАЛ МУАММО

Ҳозирги кунда жаҳон миқёсида кечаётган глобаллашув жараёнлари иқтисод, сиёсат, маданият, маънавият, экология соҳаларини қамраб олиб, уларга ўз таъсирини ўтказмоқда. Унинг ижобий томонлари билан биргаликда, у ёки бу мамлакат ҳаётида салбий оқибатлари ҳам яққол кўзга ташланмоқда. Глобаллашувнинг салбий оқибатлари асосан, қуйидаги соҳаларда намоён бўлмоқда: экология, соғлиқни сақлаш, демографик ресурслар, ахлоқ, оила, таълим-тарбия, маънавий дунёқараш ва бошқалар шулар жумласидандир. Хусусан, экологик муаммо сабабли ёндош касалликларнинг юзага келиши, инсоннинг умумий саломатлигига путур етиши, ҳаёт даражасининг пасайиши кузатишмоқда.

Экология турли янги фанлар тармоғида ҳам ўрганилмоқда. Шунингдек, синергетика мукамал ижтимоий тизимларнинг эволюцион йўллари, услублари ҳамда тўхтаб қолиш сабабларини экология, иқтисод ва бошқа соҳалар жиҳатидан башорат қилишда методологик аҳамият касб этади. Синергетика давлат ва минтақалар коэволюцияси ҳақида билим бериш имкониятига эга бўлиб, уни зарурат туғилганда экологияни ўрганиш бўйича асосли ҳаракат қилишга ёрдам берадиган йўналиш сифатида ҳам қабул қилиш мумкин.

Ҳосилдор ўсимликларнинг юкори самара берадиган навларини жорий этиш ва уларни йиғиштириб олувчи (масалан, пахта териш машиналари) техникаларнинг янги турларини яратиш, сув ва ер ресурсларидан нооқилона фойдаланиш, турли хил дефолиантлар ва пестицидларнинг янги турларини ишлаб чиқиш каби масалалар экологик муаммоларни келтириб чиқараётганлиги бугун ҳеч кимга сир эмас.

Собик Иттифоқ даврида кўпгина йирик корхоналар ва комплекслар демография ва экологик вазиятни ҳисобга олмай қурилди. Кўп меҳнат талаб қиладиган ишлаб чиқаришлар эмас, балки кўп маблаг талаб қиладиган, зарарли чиқиндилари табиатга кўп чиқариб ташланадиган ишлаб чиқаришлар оқибатида тузатиб бўлмас экологик муаммолар юзага келди. Бундай салбий ҳолатлар нафақат мамлакатимиз, балки бутун дунё бўйича кескин тус олди.

Глобал, яъни умумбашарий муаммо (французча global-энг умумий) – ўз кўлами, камрови жиҳатидан хилма-хил ва бутун ер шарига, инсониятга даҳлдор бўлган муаммолардир. Глобал муаммо кенг маънода инсон ва табиат ўртасидаги муносабатлардаги ўзаро алоқаларнинг бузилганлигини англатади. Глобал муаммо янги жаҳон уруши хавфи, ядро уруши, озон муаммоси, экология, Орол муаммоси ва бошқаларни ўзида мужассамлаштиради. “Рим клуби” вакиллари: “сайёрада инсоннинг назоратсиз жойлашиши”, “ижтимоий адолатсизлик”, очлик, тўйиб овқатланмаслик, қашшоқлик, ишеизлик, инфляция, хомашё тақчиллиги, саводсизлик, жиноят ва гиёҳвандлик, зўравонлик, халқаро терроризм, порахўрлик кабиларни умумбашарий муаммоларнинг кўринишлари деб ҳисобладилар ҳамда уларни ҳал этиш тўғрисида ўз таклифларини бердилар.

Глобал муаммо тизимида экологик хавфсизлик ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш муаммоси бизнинг замонамизда инсониятга катта хавф-хатар манбаи сифатида баҳоланяпти. Глобал муаммо ечимини топиш, умуминсоний маданият, хусусан, умуминсоний ахлоқ тамойилларига амал қилишни, ошқораликни, ҳамжиҳатликни, инсон ақл-идроқини эзгу ишларга йўналтиришни, бу асосда инсон билан табиат ўртасидаги уйғунликни таъминлашга ҳаракат қилишни такозо этади.

Бу масалаларни узил-кесил ҳал этишда энг аввало экологик маданиятга эътибор қилиш зарур. Экологик маданиятга риоя қилмайдиган корхоналар фаолиятини тўхтатиб, ёпиб қўйиш керак бўлади. Мустақилликка эришилгандан сўнг сув ва ҳаво ҳавзаларини булғовчи асосий иншоотларни шаҳарнинг тураржой ҳудудларидан ташқарига олиб чиқиб кетиш тўғрисида қарорлар қабул қилиниб бу борада бирмунча ишлар бажарилган. Шўролар тузуми давридаги Чарм-мўйна заводи, собик СССР Рангли металлургия вазирлигининг металлга дастлабки ишлов берадиган ва

иккиламчи алюминий эритадиган цехи, айрим автомобиль корхоналари ва базалар тартибга солинди. Табиатни муҳофаза қилувчи, санитария хизматлари шаҳардаги барча корхоналарни экологик жиҳатдан хужжатлаштириш, тозалаш иншоотларига, чикитсиз технологияларга доир мукамал чора-тадбирларни аниқлаш, табиат гўзаллигини сақлаш учун саъй-ҳаракатлар олиб бориш бугун ҳам ўз долзарблигини йўқотмаган. Экология муаммосини ҳал этишда жамоатчиликнинг ролини ошириб бориш лозим. Чунки, бундай бепарволик оқибатида, нафақат қишлоқ, балки шаҳар аҳолиси ҳам нормал ичимлик суви ва соф ҳаводан маҳрум бўлиши шубҳасиздир.

ЭКОЛОГИК ҲОЛАТНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ

Барчага бирдек макбул бўлган мусавфо ҳаётга ингилиш ва табиатни барқарорлаштириш бугунги куннинг энг катта глобал, долзарб масалаларидан биридир. Бугун том маънода экология – инсон мавзуси ҳаёт-мамот масаласига айланган. Агар мавзу кўламини кенг микёсда олсак жаҳон бўйича кунига олти миллион тоннага яқин чикинди табиатга чиқади. Ер қатламининг бузилиши деярли 2 миллиард гектар ҳудудга ёйилган ва бунинг оқибатида бугун дунё бўйича 1 миллиардга яқин кишининг моддий аҳволи ёмонлашган. Ҳар кун ҳар соатда башариятнинг аксарият қисми, айниқса, қишлоқ жойларда сифатли сув манбалари ва оддий санитария шароити йўқлигига дуч келмоқда. Хусусан, Марказий Осиёда камбағал қишлоқ аҳолисининг маҳсус сув қувури орқали келадиган тоза сувдан баҳраманд бўлиши ғоятда чекланган, шаҳар ҳудудларида эса ундан фойдаланиш юз фоиз даражада. Яна Марказий Осиёда экологик хавф-хатар манбаларидан бири собиқ Иттифок даврида йиғилган уран моддасининг ўта хавfli радиактив чикиндиларидир. Булар эса Ўзбекистоннинг Фарғона водийси билан чегарадош бўлган кўшни Қирғизистоннинг Мойлисой дарёси яқинида сақланади. Яна шундай уран чикиндиси кўмилган жой Наманган вилоятидаги Қирғизистон ва Тожикистон билан чегарадош бўлган ҳудуд — Чоркесар посёлкасида ҳам мавжуддир. Кейинги вақтларда бу ҳудудлардаги, ўша чикиндиларнинг қор, ёмғир ва бошқа табиий ҳодисалар туфайли юзага чиқиб (очиқиб) қолаётгани у ердаги кишилар соғлигининг ёмонлашувиغا анъанавий

касаликлардан фарқланувчи бошнинг сурункали оғриши, бу эса аҳоли миграциясига сабаб бўлаётгани бугун барчага аён ҳақиқатдир. Табиат ҳодисалари ва урanning тўсиқ билмас хосага эга эканлиги бизни бу ҳудудлардаги ноҳуш вазиятни назорат қилишга ундайди. Шунингдек, кўшни Тожикистон ҳудудидаги Алюмин заводининг Сурхондарё вилоятининг айрим ҳудудлар об-ҳавосига салбий таъсири ҳам мавжуд. Бу ҳақда куйида батафсил тўхталиб ўтамиз.

Бизни бир неча вақтлардан бери қийнаб келаётган Орол денгизи муаммоси ҳам янги тадқиқотларга сабаб бўлмоқда. Орол ҳавзасида сўнги 40 йил мобайнида суғориш ишлари ноқилона олиб борилганлиги қачонлардир материк ичидаги кўллар орасида катталиги жиҳатидан тўртинчи ўринда бўлган бу денгиз майдонининг қисқаришига олиб келди. Ҳозирги сув ҳажми бошланиш ҳажмининг 15 фоизга камини ташкил этади, шунингдек, денгиз ҳажми саҳни 26 метрга пасайиб кетган. Оқибатда 50.000 квадрат километрдан зиёд ўта шўрланган денгиз туби очилиб қолган¹. Ушбу экологик бўҳрон Орол атрофидаги ҳаёт асосларига путур етазди ҳамда тоза сувнинг сурункали етишмаслиги, респиратор ва Буйрак касалликлари ортишига, анемия, генетик заифлашувга, оналар ва болалар саломатлигининг заифлашувига олиб келди. Денгизнинг очилиб қолган юзасида туз ва чанг бўронлари барча набоодотни нобуд қилмоқда. Балиқчилик ва овчилик хўжаликлариди улкан иқтисодий зарар кўрилаётгани қайд этилмоқда, шунингдек, яйловлар унумдорлиги камайиб, экинлар ҳосили ҳам сифат, миқдор жиҳатдан қисқармоқда. Бунинг оқибатида Орол бўйи минтақаларида ҳозир ҳам аҳолининг миграцияси, урбанизацияси кузатилмоқда. Аниқроқ қилиб айтганда, кўплаб маҳаллий кишилар яхшироқ турмуш шароити излаб кўчиб кетмоқда. Ҳукуматимиз Қорақалпоғистон кишлоқ аҳоли пунктларида ва бошқа минтақаларда 2003-2005 йилларга мўлжалланган марказлаштирилган сув таъминоти дастурини ҳамда 2003-2009 йилларга мўлжалланган даврда олис ва аҳоли кам яшайдиган кишлоқ аҳоли пунктларини сув таъминотининг муқобил манбалари билан таъминлаш дастурини қабул қилган ва уларни бажариб келмоқда.

Собиқ тузум давридан кўпгина мамлакатлар сингари Ўзбекистонга ҳам натижаси мубҳам, даҳшатли экологик бузилишлар

¹ БМТ МРМ статистик маълумотидан.

мерос колганлиги бугун ҳеч кимга сир эмас. Заҳарли чикиндиларни дарё ва кўлларга ташлаш, шунингдек, ахлат ташланадиган ва кўмиладиган жойларнинг қониқарсиз даражада лойиҳалаштирилиши бир неча йиллар давомида оддий ҳол бўлиб қолди. Бу эса ҳавони заҳарлантириш учун муқаррар тўлов сифатида қабул қилинарди. Кон саноати заҳира исрофгарчилигига олиб келадиган ва ифлослантирувчи соҳа эди. Ҳати-хануз ёдимизда қишлоқ хўжалигида сув захираларидан самарасиз фойдаланиларди, ҳаддан ташқари кўп миқдорда кимёвий моддалар ишлатиларди. Тармоқни (Мирзачўл, Орол бўйи каби) экстенсив ривожлантириш биологик ранг-барангликнинг бузилишига олиб келарди. Интенсив ривожлантириш аграр соҳаларимизга анча ёт эди. Бугунги кунда барқарорлик йўлида янги миллий қонунларнинг яратилиши айни мақсадга мувофиқ келмоқда. Агроф муҳитни химоя қилишни кучайтириш, табиий захиралардан фойдаланишнинг бошқарув тизимини яратиш ҳамда табиатни муҳофаза қилиш соҳасида комплекс сиёсатни ишлаб чиқиш бўйича стратегия яратилганлиги, айниқса қувонарли бўлди.

Маълумки, сув билан боғлиқ муаммолар анча долзарб ва мураккабдир. Булар орасида асосийлари сувнинг етишмаслиги, суғорма ерларнинг шўрланиши ҳамда ичимлик суви сифатининг пасайишида кўзга ташланади. Қишлоқ хўжалиги, шаҳар канализация тизими ва саноат (айниқса, кон саноати, металлургия, кимё саноати) сувни ифлослантирувчи асосий манбалардир. Мустақилликнинг қўлга киритилиши билан шаҳар ва қишлоқ жойларда сувнинг биологик ифлосланишига ҳамда ҳар-хил касалликлар тарқалишига олиб келадиган саноат оқава сувлари ва канализация суви ҳажмини аста-секин камайитириш мақсадида бир мунча қаттиқ назорат ўрнатилди.

Хавфсиз сув деганда бу ичиш ва чўмилиш учун фойдаланиладиган тоза сув назарда тутилади. Бунга тозаланган ер юзаси сувлари ҳам, тозаланмаган лекин ифлосланмаганлари – булоқ суви, санитария жиҳатидан химояланган бурғуланган қудуқлар суви ҳам қиради. Шунингдек, сувнинг хавфсизлиги унинг таркибида кимёвий моддалар ва биологик материалларга ҳам боғлиқ бўлади. Бошқача айтганда, сув намунаси минераллар ва бактериялар таркиби бўйича миллий стандартларга жавоб берсагина сув ичиш учун хавфсиз ҳисобланади. Хавфсиз ичимлик

сувдан баҳраманд бўлишни таъминлаш мамлакатимизда энг устувор вазифалардандир. Ичимлик суви билаи таъминлаш ва унинг сифатига таъсир қиладиган асосий омиллар – сувни филтрлаш ускуналарининг эскилиги, молиявий кийинчиликлар, қишлоқ худудларидаги инфратузилма камчиликлари, аҳолининг ичимлик сувидан фойдаланишининг экологик авфзалликлари тўғрисида кам маълумотга эга эканликларида намоён бўлади. Ҳозир шаҳар ҳамда қишлоқларда сув таъминоти учун молиявий ва техник жавобгарлик маҳаллий ҳокимият органлари зиммасига юклатилган. Энг ачинарлиси шундаки, айрим жойларда улар инфратузилмани қўллаб-қувватлаш ва такомиллаштириш учун кўпинча маблағга ёки моддий рағбатларга эга бўлмайдилар. Хавфсизлик кўрсаткичидаги сувдан ҳамда санитария шароитидан баҳрамандликни кенгайтириш аҳолининг кундалик ҳаёти сифатига тўғридан-тўғри алоқадор бўлиб, булар қашшоқликка қарши кураш борасида қўшимча иқтисодий салоҳиятларни яратди ва шу тариқа БМТнинг МРМ (Мингйиллик ривожланиш мақсадлари)нинг барчасига эришилишига ёрдамлашади. Мамлакатимизда санитария шароитидан баҳрамандлик даражаси ичимлик суви таъминоти соҳасидаги тенденциялар билан чамбарчас боғлиқ. Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси маълумотларига кўра, шаҳар аҳолисининг 38 фоизи ва қишлоқ аҳолисининг 3–5 фоизигина марказлаштирилган санитария шароитидан баҳраманд бўлмоқда. Ҳукумагимиз бу борада экологик муаммоларни бартараф этишга йўналтирилган қатор стратегик ҳужжатлар қабул қилди. Булар – атроф муҳитни муҳофаза қилиш бўйича Миллий ҳаракат дастури ҳамда 2000–2010 йилларга мўлжалланган қишлоқ аҳолисини ичимлик суви ва табиий газ билан таъминлаш давлат дастури эди. Буларнинг натижаси ўлароқ ўша йиллари чиқиндиларни чиқариб ташлаш ва уни оқилона бошқариш миллий дастури орқали яхши самараларга эришилганлиги қувонарлидир.

Агар бу борада жаҳон амалиётига мурожаат қилсак, АКШ, Германия, Швеция каби ривожланган мамлакатларда табиатни муҳофаза қилувчи “Яшиллар партия”лари фаолият кўрсатади. Мазкур партия тузилмаси – ўз номига кўра ғояларини сиёсий йўл билан илгари сурувчи институтдир. Демокчимизки, атроф муҳитни муҳофаза қилиш ишларида камчиликка йўл қўйилган,

яъни экологик муаммолар кўпайиб кетган вазиятда бизда ҳам “эко” кўмиталарни партия даражасига кўтарилса, айни муддао бўларди. Лекин кейинги йилларда давлатимиз томонидан атроф муҳитни муҳофаза қилиш бўйича қатор қарорлар қабул қилиниб ижобий натижаларга эришилди.

Швед гидрологи Мален Фалкенмарк прогнозига кўра, 2015 йилга бориб аҳолиси 4 миллиард кишидан иборат бўлган 54 мамлакат ёки қутилаётган 9,4 миллиард дунё аҳолисининг 40 фоизи сув етишмаслиги натижасида оғир муаммога дуч келади.

Маълумки, сувдан ва санитариядан баҳраманд бўлиш маънавий турмуш шароитини анча яхшилайти. Тоза сувдан оқилона фойдаланишни таъминлаш эса камбағаллик ва очликни тағ-томири билан тугатишда ёрдамлашиши шубҳасиздир.

Собиқ тузумдан қолган асорат – кишлоқ хўжалик кимёвий моддалари ҳамда пестицидлардан нооқилона фойдаланиш натижасида уларнинг ҳозир ҳам озик-овқатга сингиши мумкинлиги ташвиш туғдирмоқда. Энг ачинарлиси шундаки, 1970-1980 йилларда Қорақалпоғистонда бир гектар ерга ишлатиладиган инсектицидлар ва гербицидлар сарфи собиқ шўролар Иттифоқининг қолган ҳудудларида меъёр бир гектар ерга 5 кг бўлгани ҳолда, бизда ўртача 21 кгни ташкил қилган эди. Жаҳон Соғлиқни Сақлаш Ташкилоти ва Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан ўтказилган тадқиқот Қорақалпоғистонда энг кўп истеъмол қилинадиган озик-овқат маҳсулотларининг бир қанчаси таркибида пестицид ва диоксид қолдиғи даражаси юқори эканлигини кўрсатади.

Таҳлил қилинган, намуналар орасида липид миқдори кўп бўлган кўй ёғи, товуқ ёғи, тухум, пахта мойида зарарланиш даражаси жуда юқори эканлиги маълум бўлди. Бунинг устига яна айрим ҳудудларда бошқа муаммоларнинг мавжудлиги ғоятда ачинарлидир. Ўзбекистоннинг қурғоқчил минтақаларида тупроқнинг шўрланганлиги доимо муаммо бўлиб келган. Бирок шўрхоклик ушбу минтақалар билангина чекланмай мазкур экологик ҳодисанинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишга бўлган таъсири ҳам бутун мамлакат бўйича сезилмоқда. Юртимизда суғорма ерларнинг шўрланиш даражаси 1990 йилдаги 48 фоиздан 2000 йилда 65 фоизга кўпайди. Тупроқнинг шўрланиши биринчи

навбатда ирригация ва ер тузиш – экстенсив ривожланишнинг номuvoфиқ услублари оқибатидир.

Суғорма ерлар шўрхокланиши ва бузилишининг икки асосий сабаби бор. Биринчи сабаб алмашлаб экиш тажрибасидан фойдаланилмаганлиги билан боғлиқ бўлиб, бир хил ер участкаларида ғўза ва донли экинлар учун фойдаланилади. Иккинчи сабаб, сувдан самарасиз фойдаланилиши, дренаж тизимлари сонининг етарли эмаслиги ҳамда канализация сувларининг дарё ва қўлларга ташланиши оқибатида суғориш тизими ёмон аҳволга солиб қўйилганлиги билан ҳам боғлиқ. Шунингдек, ўтмишда қишлоқ хўжалик кимёвий моддаларининг ҳаддан ташқари аёвсиз, кўп ишлатилганлиги оқибатида тупроқда ифлосланганлик қолдиғи борлиги ҳам кузагилмоқда. Кучли шамол, нооқилона суғориш, тоғ ён бағирларига экин экиш, дарёлар бўйидаги дарахтларни кесиб ташлаш (оқибатда дарёлар ўзанини ўзгартирадиган қилиб) ва яйловларни пайҳон қилиш каби нохуш ҳолатлар тупроқ эрозиясига олиб келди.

Энди йирик шаҳарларда ҳавонинг ифлосланишига келсак, бу ҳам мамлакат олдида турган асосий муаммолардан биридир. Мустақиллик йилларида чиқариб ташланаётган ифлослантирувчи моддалар ҳажми камайиб бораётганига қарамай, алоҳида моддалар бўйича атмосферанинг ифлосланиш даражаси айрим катта шаҳарларда йўл қўйилиши мумкин бўлган энг кўп концентрациядан юқоридир. 2003 йил ҳисоб-китобига кўра атмосферага 2 000 000 тоннадан зиёд ифлослантирувчи моддалар чиқариб ташланди. 1991 йилда эса бу кўрсаткич 3 800 000 тоннага тенг бўлган. 2000 йилда Ўзбекистонда чиқариб юборилган парник (буғжона) газлари ҳажми 170 миллион тоннани ташкил қилган. 1991 йилда бу рақам 164 миллион тоннадан иборат бўлган. Озонни емирувчи моддалардан фойдаланиш, ҳукумат Монреаль баённомасига мувофиқ кўрилган чора-тадбирлар натижасида 1991 йилдаги 3,03 тонна ўрнига, 2003 йилда 2,3 тоннагача камайди.

Биологик ранг-барангликнинг қисқариши ҳақида гапирадиган бўлсак, Ўзбекистоннинг катта қисмини чўл ва даштлар банд қилишини таъкидлаб ўтиш жоиздир. Шунингдек, тоғ ўрмонлари, ўтлоқлар ва баланд тоғли худудлар ҳам мавжуд. Ўрмонлар мамлакат ҳудудининг бор йўғи 5,3 фоизинигина

эгаллайди. Яшаш муҳитининг бой берилиши ва уй ҳайвонлари билан рақобат, инсоннинг браконьерлик фаолияти сингари айрим турлари билан қўшилиб, биологик ранг-баранглиқдан маҳрумликнинг асосий сабабларига айланди. Ўрмонларни йўқ қилиш, яйловни пайҳон қилишнинг кенг тус олиши, шунингдек, янги ҳудудларни деҳқончилик учун тозалаш, сувни ифлослантириш ва уни исрофгарчиликка йўл қўйган ҳолда ишлатиш яшаш муҳитини бой бериш сабабларидандир. Бу эса, ўз-ўзидан, иқлимни барқарорлаштириш ва намликни сақлаш каби зарурий табиий экологик функцияларнинг йўқотилишига олиб боради. Биологик ранг-баранглик даражаси табиий ерлар, сув хўжалиги тизими ҳолати ва мамлакатда умумий экологик вазиятнинг муҳим кўрсаткичи ҳисобланади. Маълумот учун билиш зарури, муҳофаза қилинадиган ҳудудлар мавжуд тизимга тўққизта кўрикхона, иккита миллий бог ва қатор муваққат (мавсумий) резерватлар киради. Ҳозирги пайтда 301 ўсимлик ва 184 ҳайвон турлари “Ўзбекистон Қизил китоби”га (1998 ва 2003 йилларда чоп этилган) киритилган. “Қизил китоб”нинг аввалги нашрига (1983) 163 ўсимлик ва 63 ҳайвон турлари киритилган эди. Бугунги кунда ушбу китобнинг янги наشري устида иш олиб борилмоқдаки, унга кўра ўсимлик турлари сони 305 тани ташкил қилади, ҳайвонлар тури сони эса ўзгаришсиз қолади. Буларнинг кўпайишига атроф муҳитнинг мусавфолиги, sanoat ва шаҳар чиқиндиларининг камайиши сабаб бўлади. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, қаттиқ ва суёқ чиқиндилар ҳам бутун бошли жамиятга салбий таъсир кўрсатувчи кескин муаммодир. БМТнинг Европа учун Иқтисодий комиссияси маълумотларига мувофиқ, шаҳар қаттиқ чиқиндилари аҳоли жон бошига йилига 240 кгни ташкил қилади. Шаҳар чиқиндиларидан такрорий фойдаланиш ва уларни қайта ишлаш бўйича корхоналар етарли эмас. Ҳозир Ўзбекистонда шаҳар қаттиқ чиқиндилари учун тахминан 160 та ахлатхона ва кўмиладиган жой мавжуд бўлиб, баҳоланишига кўра, уларга ҳар йили 30 миллион куб метр ахлат келтириб ташланади. “Сувгео” Тошкент илмий тадқиқот институтининг баҳолашича, ҳар йили чиқадиغان 10 миллион тонна sanoat чиқиндисининг 1 000 тоннага яқини ўта хавфли (заҳарлилик бўйича 1 даражали) ҳисобланади. Бирок, “Сувгео” тахминан 32 000 та ишлаб турган sanoat

корхоналаридан 500 та йирик корхонагина статистик ҳисобот тақдим этганини ва уларнинг чиқиндиси мамлакатда чиқариладиган саноат чиқиндиси умумий ҳажмининг бор йўғи 5 фоизини ташкил этишини таъкидлади. 2002 йилда “Чиқиндиларни бошқариш тўғрисида”ги қонуннинг қабул қилинганлиги ҳамда унинг кенг ва самарли қўлланилаётганлиги вазиятнинг яхшиланишига олиб келмоқда. Чиқиндини тўплаш, ундан фойдаланиш ва қайта ишлаш муаммосини ҳал қилиш мақсадида, БМТРД кўмаги билан чиқиндиларни бошқариш бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий дастури ишлаб чиқилганлиги ва ҳозирда мазкур ҳужжат асосида режали ишлар тузилганлиги ҳам қувонарлидир.

Баҳор ойлари, айниқса Наврўзи айём арафасида мамлакатимиз бўйлаб тозалikka риоя қилиш ва ободонлаштириш ишларининг кенг миқёсда йўлга қўйилганлиги анъанага айланган. Аммо мугасадди ходимлардан ташқари юртимизда яшовчи фуқароларнинг ҳар бири атроф муҳит муҳофазасида масъулият билан иш юритсалар нур устига аъло нур бўлур эди. Чунки, биз табиатга қандай муносабатда бўлсақ, у ҳам бизга шундай муносабат билдиради. Кексаларимиз “қайтар дунё” деб бежизга айтишмаган.

ЭКОЛОГИК МАСАЛАДА БИРЛАШАЙЛИК!

Бугунги кунда бутун дунё халқларини ташвишга солиб келаётган экологик муаммоларни бартараф этиш, халқаро ҳамжамиятнинг бу борадаги саъй-ҳаракатларини кучайтириш ҳар қачонгидан ҳам долзарб аҳамият касб этмоқда.

Хусусан, атмосфера ҳавосини трансчегаравий муҳофаза қилиш умумжаҳон экологик муаммолардан саналиб, 1979 йилда қабул қилинган БМТ Европа иқтисодий комиссиясининг (ВИК) “Атмосфера ҳавосининг узок масофаларида трансчегаравий ифлосланиши тўғрисида”ги Конвенцияси атмосфера ҳавосининг ифлосланишига қарши кураш борасида ҳамкорликдаги ҳаракатлар учун асос яратди. Мазкур Конвенция атмосфера ҳавосини ифлослантириш, унинг мингақавий даражадаги оқибатларини ўрганиш ва мониторинг қилиш ҳамда чиқиндиларни камайтириш стратегиясини ишлаб чиқиш соҳасида саъй-ҳаракатларни

бирлаштиришни таъминловчи асосий халқаро келишувлардан бири ҳисобланади. 1984 йилдан бошлаб то ҳозирги даврга қадар олтингугурт (олтингугурт диоксида), азот оксидлари, учинчи органик бирикмалар, оғир металллар ва барқарор органик ифлослантирувчи чиқиндилар ҳамда трансчегаравий оқимларнинг қискартирилишига қаратилган саккизта халқаро баённома қабул қилинган.

Ўзбекистоннинг ҳам ҳавонинг ифлосланишига қарши кураш ҳамда унинг сифатини назорат қилиш соҳасида ўзига хос стратегияси мавжуд. Давлатимиз 1992 йилнинг 8 февralида МДХ давлат бошлиқлари имзолаган битимга мувофиқ тузилган МДХ мамлакатлари Давлатлараро экология кенгашининг тўлақонли аъзоси сифатида экологик муаммоларни бартараф этиш борасида кенг кўламли ишлар олиб бормоқда. Бироқ, Ўзбекистон томонидан кўрилаётган чора-тадбирлар билангина умуминтақавий экологик муаммоларни тўла ҳал қилиб бўлмайди. Бунинг учун Марказий Осиё давлатларининг барчаси бирдек ҳаракат қилмоғи лозим. Шу ўринда таъкидлаш керакки, 36 йилдан буён кўшни Тожикистондаги “Тожикистон алюминий компанияси” давлат унитар корхонасининг атмосфера ҳавосига зарарли ташланмаларининг таъсири доирасида Сурхондарё вилоятининг бир миллиондан ортиқ аҳоли яшайдиган Сариосиё, Узун, Денов, Олтинсой, Шўрчи, Қумкўрғон туманлари ҳудуди аҳолиси эндокрин ва суяк-бўғин тизими, нафас олиш йўллари, туғма ногиронлик, флюороз ва онкологик касалликлар, қон босимининг кўтарилиши, қандли диабет, эрта қариш, тишларнинг тўкилиши, болаларда аклий заифлик касалликларидан борган сари кўпроқ азият чекмоқдалар. Чунки, бу туманларнинг аҳолиси сутканинг 18-19 соати давомида завод мўриларидан таркалаётган, таркибида инсон саломатлиги учун хавфли бўлган фторли, водородли ҳаводан нафас олишга мажбурдирлар. Ахир улар ўз уйлари ва ватанларини ташлаб қаерга ҳам борадилар?!

Алюминий олиш жараёнида фторли водороддан ташқари катта миқдордаги углерод ва олтингугурт оксидлари каби заҳарли газлар ҳам ажралмоқда. 2008-2009 йилларда Термиз шаҳрида яшовчилар сариқ рангли ёмғир ёққан куни эрталаб кўчаларда олтингугурт рангли сариқ кўллар ҳосил бўлганининг гувоҳи бўлишган. Бу каби заҳарли газлар аҳоли орасида йирингли

бронхит, ўпка шамоллаши, бош айланиши, мигрень, қон босимининг ошиши каби касалликларни келтириб чиқармоқда. Бундай зарарли ташланмалар бўлажак оналар саломатлигига ҳам салбий таъсир кўрсатмоқда. Оқибатда уларнинг туғиш даврида экологик муаммолар туфайли юзага келган турли даражадаги асоратлар сабабли чақалоқлар жароҳатланган мия, мия шоли касаллиги, турли хил бел-умуртқа, мия чурраси, юқори ва пастки жағдаги нуқсонлар ҳамда бошқа жароҳатли хасталиклар билан дунёга келмоқда. Бу ҳудудда яшовчи б ёшдаги болаларни тиббий кўриқдан ўтказиш натижаси мактабгача ёшдаги болаларнинг 36,5 фоизи жисмоний ва ақлий ривожланишдан орқада эканлигини кўрсатмоқда. Бундан ташқари хайвонларда ҳам тиш тўкилиш ҳолати юз бермоқда.

Фторли водород ва бошқа заҳарли моддалар қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари таркибида ҳам кўплаб учрамоқда. Бундай заҳарли моддалар 1 килограмм буғдой таркибида 13,2, нўжатда 57,4, картошкада 52,6, сабзида 55,7, сутда 37,2, олмада 57,3 миллиграммни ташкил этмоқда.

Сурхондарё вилоятида мазаси тилда қоладиган Дашнобод анорлари, шафтоли ва ўриклар, хурмолар экологик таъсир туфайли йўқолиб бормоқда. Боғ-роғлар бутунлай қуриб кетмоқда. Борларининг ҳам мевасини истеъмол қилиш хавфли. Қорамол ва ушқоқ молларнинг тиши тўкилиб, уларнинг сути таркиби ҳам ўзгариб бораёпти.

Сурхондарё вилоятининг иқлими ўта иссиқ бўлиб, баъзан ҳарорат 45- 50-60 даражагача кўтарилади. Маълум бўлишича, фтор бундай ҳароратда фаоллашади. У ўсимлик ва сувда тўпланиб, чорва молларининг суягини емиради.

Илгари Сариев туманида йилига 400 тоннагача ипак етиштирилар эди. Экотизимнинг бузилиши оқибатида ушбу сердаромад соҳа билан шугулланиш имкони бўлмади. Чунки тут барглари ипак курги учун заҳри қотилга айланди. Ваҳоланки, атмосфера ҳавосининг трансчегаравий ифлосланишининг олдини олиш борасида 1994 йил 17 ноябрда Тошкент шаҳрида “Ўзбекистон Республикаси ва Тожикистон Республикаси ҳукуматлари ўртасида Тожикистон Алюминий заводининг салбий таъсири минтақасидаги экологик ҳолатни яхшилашда ҳамкорлик қилиш тўғрисида”ги Келишув имзоланган эди. Мазкур Келишувни

ривожлангириш мақсадида 1994-1998 йиллар даврида уни амалга ошириш чора-тадбирлари ишлаб чиқилди. Келишув ижросини назорат қилиш учун ишчи гуруҳлари тузилди. Келишувда кўзда тутилган ишларни амалга ошириш учун томонларнинг экологик-олим ва мугахассисларидан иборат гуруҳлар тузилган эди. Аммо, Тожикистон ҳукуматининг сустркашлиги оқибатида мазкур дастур амалга оширилмай қолди. Тожикистон ҳукумати ўз манфаатини ўйлаб, нафақат республика аҳолиси, балки қўшни давлат аҳолиси соғлиги ва саломатлигини ҳамда ўсимлик ва ҳайвонотлар дунёсини ҳам захарлаётганини қандай изоҳлаш мумкин!?

“Тожикистон Аллюминий компанияси” давлат унитар корхонаси чиқараётган зарарли газлардан бутун Сурхон воҳаси аҳолиси азият чекаётганлиги бутун барчага аён ҳақиқат-ку!?

Бундан ташқари Тожикистон сейсмик ҳудудда қурилиши кўзда тутилган Роғун ГЭС лойиҳаси ҳам минтақамиз учун хавфли ҳисобланади.

Чирчиқда жуда катта кимё комплекси қурилиши тўғрисида хато қарорнинг қабул қилиниши ҳам атроф муҳитга ўнглаб бўлмас зарар келтирган эди. Бунинг оқибатида шаҳар ҳавоси сезиларли даражада булғанди.

Бугунги кунда Орол денгизининг йўқолиб кетиш хавфи ҳам мавжуд. Орол денгизи сайёрам издаги қадимий сув манбаларидан бири ҳисобланади. У яқин йилларгача ер юзидаги ёпиқ денгизлар орасида катталиги жиҳатидан тўртинчи ўринни эгаллаган. Орол табиий захираларининг кўплиги билан, Оролбўйи эса биологик хилма-хилликка бой, гуллаб-яшнаган табиий ҳудудлардан бири сифатида ном қозонганди.

Ҳозирда Оролбўйида экологик вазиятнинг мураккаблашуви бу минтақада яшовчи аҳоли саломатлиги ва генофондига жиддий хавф солаётганлиги ачинарли ҳолдир.

2008 йил маълумотларига кўра, Орол денгизи сувининг ҳажми 13 баробарга, ҳудуди эса 7 баробарга кичрайган. Сув сатҳи 26 метрга, денгиз қирғоғи эса юзлаб километрга чекинган. Таъкидлаш жоизки, денгизнинг қуриб қолган бепоеъ ҳудудлари оқ туз билан қопланиб, 5 миллион гектардан зиёд майдон янги “Оролқум” саҳросига айланган¹.

¹ БМТМРМ статистик маълумотидан.

ЎЗБЕКИСТОНДА ЭКОЛОГИЯ СОҲАСИ БЎЙИЧА ҚОНУНЧИЛИК ВА ҲУҚУҚИЙ МЕЪЁРЛАР

Атроф муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий бойликлардан оқилона фойдаланиш соҳасида кўп давлатларга ибрат бўладиган қонунчилигимиз мавжуд. Ўзбекистон Республикаси табиатни муҳофаза этиш бўйича бир қатор халқаро шартномаларнинг иштирокчиси ҳамдир. Ҳозирги вазифа – биринчи босқичда қабул қилинган табиатни муҳофаза қилишга оид қонунчилигимизни халқаро мезонларга мос тарзда такомиллаштиришни давом эттиришдир. Мазкур йўналишдаги қонун ижодкорлиги фаолиятини амалга оширишда қуйидаги масалаларга эътибор қаратиш алоҳида аҳамият касб этади:

– жамиятни экология соҳасидаги ахборот билан мунтазам таъминлаш тизимини яратиш;

– жамоатчилик асосидаги экологик экспертизага ҳуқуқий кафолат яратиш;

– экология борасида аудитни ташкил этиш;

– экологик суғургалашни йўлга қўйиш;

– экологик таълим ва маданиятни шакллантириш.

Фуқаролар соф табиий шароитларда яшашдан иборат конституциявий ҳуқуқларга эга бўлишлари билан бирга, атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга ҳам мажбурдирлар.

Табиий бойликлардан оқилона фойдаланган тадбиркорларни солиққа тортишда рағбатлантирувчи меъёрларни назарда тутиш мақсадга мувофиқдир.

Табиатни муҳофаза қилиш нафақат мутасадди шахсларнинг балки юртимизда яшовчи ҳар бир фуқаронинг муқаддас бурчига айланиши лозим. Табиий муҳит шароитларини саклаш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланишнинг ҳуқуқий, иқтисодий ва ташкилий асосларини белгилаб бериш мақсадида 9 декабрь 1992 йилда Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуни¹ қабул қилинганлиги бу борада кескин бурилиш ясади. Мазкур қонуннинг мақсади инсон ва табиат ўртасидаги муносабатлар уйғун мувозанатда ривожланишини,

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши Ахборотномаси. 1993. №1, 38-м.

экология тизимлари, табиат комплекслари ва айрим объектлар муҳофаза қилинишини таъминлашдан, фуқароларнинг қулай атроф муҳитга эга бўлиш ҳуқуқини кафолатлашдан иборатдир.

Қонунга биноан ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, атмосфера ҳавоси ифлосланишдан, бузилишдан, зарарланишдан, вайрон бўлишдан, йўқ бўлиб кетишдан, шунингдек, оқилона фойдаланмасликдан муҳофаза этилиши лозим.

Давлат кўриқхоналари, миллий, тарихий-табиий ва ёдгорлик боғлари, заказниклар, табиат ёдгорликлари, ботаника ва зоология боғлари, дендрария боғлари, шунингдек, Халқаро қизил китобга ва Ўзбекистон Республикаси Қизил китобига киритилган ҳайвонлар ҳамда ўсимликлар алоҳида муҳофаза қилинадиган табиат ҳудудлари ва объектлари жумласига киради.

Бугунги кунда табиатни муҳофаза қилишдан асосий мақсад:

- инсон саломатлиги, экологик мувозанатни сақлаш учун, республикада самарали ва барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш манфаатлари йўлида табиатдан оқилона фойдаланиш учун қулай шарт-шароитлар яратиш;

- жонли табиатнинг турлари ва генетик фонди бойлигини сақлаб қолиш;

- экология тизимлари, ландшафтлар ва ноёб табиат объектлари хилма-хиллигини сақлаб қолиш;

- экология хавфсизлигини таъминлаш;

- табиат объектлари билан боғлиқ маданий меросни асраб қолиш.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ ер ва ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий ресурслар умуммиллий бойликдир, улардан оқилона фойдаланиш зарур ва улар давлат муҳофазасида.

Ўзбекистон Республикасида табиатдан умумий тарзда ва махсус йўсинда фойдаланилади. Табиатдан умумий тарзда фойдаланиш фуқаролар томонидан ҳаётий зарур эҳтиёжларни қондириш учун текинга табиий ресурсларни ҳеч қандай рухсатномалар бермай туриб амалга оширилади. Табиатдан махсус йўсинда фойдаланиш тариқасида корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва фуқароларга ишлаб чиқариш ва ўзга

хил фаолиятни амалга ошириш учун махсус руҳсатномалар асосида эгаллик қилишга ёки ижарага берилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси мамлакатимизда табиатни муҳофаза қилиш соҳасини тартибга солувчи давлат органи ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига бўйсунди ҳамда вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар, шунингдек, айрим шахслар томонидан ер, ер ости бойликлари, сув, ўрмон, ҳайвонот ва ўсимлик дунёсидан, атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилишга доир қонунларга риоя этилиши устидан давлат назоратини амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг ваколатлари Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан тасдиқланадиган Низом билан белгиланади.

Экология хавфсизлигига оид меъёрлар ва масъулиятларни бузиш (193-модда); атроф табиий муҳитнинг ифлосланганлиги тўғрисидаги маълумотларни қасдан яшириш ёки бузиб кўрсатиш (194-модда); атроф табиий муҳитнинг ифлосланиши оқибатларини бартараф қилиш чораларини кўрмаслик (195-модда); атроф табиий муҳитни ифлослантириш (196-модда); ер, ер ости бойликларидан фойдаланиш шартларини ёки уларни муҳофаза қилиш талабларини бузиш (197-модда); экинзор, ўрмон ёки бошқа дов-дарахтларга шикаст етказиш (198-модда); ўсимликлар касаллиги ёки зараркундалари билан кураш талабларини бузиш (199-модда); ветеринария ёки зоотехника қоидаларини бузиш (200-модда); зарарли кимёвий моддалар билан муомалада бўлиш қоидаларини бузиш (201-модда); ҳайвонот ёки ўсимлик дунёсидан фойдаланиш тартибини бузиш (202-модда); сув ёки сув ҳавзаларидан фойдаланиш шартларини бузиш (203-модда); Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳуқуқларнинг тартибини бузиш (204-модда) жиноятларининг айримлари давлат хизматчиси бўлмаган оддий шахслар томонидан ҳам содир этилиши мумкин. Кўрсатилган жиноятларнинг айримлари эса фақат давлат хизматчиси, маълум мансабдор шахс томонидан содир этилади. Бу ҳақда жиноят қонуни моддаларида

аниқ кўрсатилган, масалан: 193, 194, 195, 205, 206, 207, 208, 209, 210 моддалари давлат хизматини амалга ошириш фаолиятидан келиб чиқади, бу жиноятларда давлат хизматчиси бўлмаганлар айбланмайди, яъни, бу жиноятлар субъекти фақат давлат хизматчиси бўлади.

Мамлакатимиздаги қонунчиликка кўра экологик мувозанатга ким дахл қилишидан қатъий назар қонун бўйича жавоб беради.

ИЛМИЙ ТЕХНИКА ИНҚИЛОБИНИНГ ЭКОЛОГИЯГА ТАЪСИРИ

Илмий техника инқилоби – илм-фан, ишлаб чиқариш ва истеъмолнинг ўзаро узвий боғланган ҳолда ривожланиши демакдир. У жамият ва инсон фаолияти моддий шароитларининг туб ўзгариши, инсоннинг табиат қонуниятларини билиш ва ўз фаолиятида улардан фойдаланишда янги, юқори босқич саналади. Илмий техника инқилоби натижасида илм-фан тараққиётининг ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларига, айниқса, ишлаб чиқариш кучлари ривожига бўлган бевосита таъсири мислсиз ошади. Дастлаб, илмий техника инқилоби, илмий-техника прогрессиининг биринчи босқичи сифатида, XVI-XVIII асрларда, мануфактура ишлаб чиқариш, савдо ва денгиз саёҳатларининг кенгайиши, бошқа ҳаётий эҳтиёжлар жуда кўп назарий ва амалий муаммоларни ҳал қилишни талаб қила бошлади. Илмий техника инқилоби ривожланишининг иккинчи босқичи XVIII аср охирларидан бошланган бўлиб, у машиналар ёрдамида ишлаб чиқаришни тез ривожлантириш фан ва техника тараққиётини ўзаро яқинлаштириш ва узвий боғлашни талаб қилади.

Илмий техника инқилобининг сўнгги босқичи XX аср ўрталарида бошланган бўлиб, ҳозирги даврда кенг қулоқ ёйган. Илмий техника инқилоби жамият ва ижтимоий ҳаётнинг барча соҳалари – саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт, алоқа, тиббиёт ва инсон турмуш тарзининг ҳамма жабҳаларини қамраб олган. Шунингдек, илмий техника инқилоби сиёсат, мафкура, халққаро ва миллий муносабатларга, космос, биосферани ўрганиш ва ўзлаштиришга, ҳуллас, жамият ва табиатнинг барча соҳалари ўртасидаги ўзаро таъсир ва алоқани тубдан ўзгартирмоқда.

Илмий техника инқилоби экологияга ҳам жуда катта салбий таъсир кўрсатди.

Илмий техника инқилоби мураккаб ҳодиса. У материя ва унинг хоссаларини ўрганиш ҳамда ундан амалиётда, ишлаб чиқаришда кенг қўламда фойдаланишни, табиий, техника ва гумани тар фанларнинг ўзаро алоқасини мустаҳкамлаш, фундаментал тадқиқотларни кенгайтиришни тақозо этади. Илмий техника инқилоби замонавий илмий ва техника революцияларини ўзида мужассамлаштирган. Ҳозирги даврда илмий техника инқилобининг янги босқичи бўлиш, технологик ва информацион революцияга замин яратилмоқда. Илмий техника инқилоби рўй бергандан кейин мислсиз даражада истеъмолчилик маданияти ҳам ошиб кетди бунинг оқибатида жаҳон экологияси хавф остига тушиб қолди. Фан борган сари кўпроқ ишлаб чиқариш, бошқариш жараёнларининг назарий заминига айланмоқда, унинг маҳсули саналган билимлар ишлаб чиқаришга жорий этилмоқда, инсон фаолиятининг барча томонлари фанга, ақл-идроққа таянмоқда.

Илмий техника инқилоби ишлаб чиқаришнинг асосий унсурлари бўлган меҳнат воситалари, куруллари, қувват манбалари, технология, бошқариш ва бошқаларга туб сифат ўзгартиришларни киритмоқда. Бу ўзгаришларнинг асосий йўналиши: комплекс автоматлаштириш, компьютерлаштириш, атом ва ядро энергиясидан фойдаланиш, радиоэлектроника ва роботларни ишлаб чиқаришга кенг жорий этиш, информация ва интернетдан унумли фойдаланиш, химия, биология ген инженерияси ёрдамида қишлоқ хўжалигида янги ўсимлик турлари ва ҳайвонот зотларини яратиш, интенсив технологияни жорий қилишни тақозо этади.

Илмий техника инқилоби инсониятга жуда катта ютуқлар ва қулайликлар билан бирга, салбий оқибатлар ҳам олиб келди. Инсон илмий техника инқилоби ютуқларидан ўз амалий фаолиятида кенг фойдаланиб, табиатга таъсир кўрсатмоқда. Ҳозирги долзарб глобал муаммолар: экологиянинг бузилиши, атроф муҳитнинг ифлосланиши. Ернинг иссиқ натижасида об-ҳавонинг ўзгариши, гурли касалликларнинг пайдо бўлиши бунга яққол мисолдир.

Ўзбекистон шароитида Орол денгизининг қуриши унинг атрофида жойлашган ҳудудлар экологиясини ёмонлаштирмоқда, қурғоқчилик ва касалликларнинг кўпайишига сабаб бўлмоқда. Чунки илмий техника ютуқларидан вақтида тўхталмади, ерларни экстенсив ривожлантириш оқибатида Орол қуриб қолди.

Илмий техника инқилобни тезлаштириш ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг асосий манбаидир. Илм-фан ютуқларини, янги техника ва технология, компьютерлар ва информацион тизимлар, интернетни ишлаб чиқариш ва ҳаётга кенг жорий қилиш меҳнат мазмунини ўзгартирмоқда, уни енгиллаштирмоқда, жисмоний меҳнат ўрнини борган сари кўпроқ ақлий меҳнат эгалламоқда.

ЭКОЛОГИЯ ВА ГЕН МУҲАНДИСЛИГИ

Маълумки, ирсий инженерия ҳозирги замон биологияси ва техника тараққиёти ютуқларидан фойдаланиб, кўпгина муҳим вазифаларни, чунончи: озиқ-овқат, кишлоқ хўжалиги, энергетика ва экология муаммоларини ҳал қилишга кўмаклашади. Ирсий инженерия тиббиёт ва фармацевтика учун айниқса катта имкониятлар яратади, чунки ирсий инженерия ва гибрид методларидан фойдаланиш тиббиётнинг тубдан ўзгаришига олиб келиши мумкин. Инсоният қаршисида кўндаланг бўлган ўз-ўзини асраш муаммоси ҳаёт фаолиятининг оқилона стратегияларини излашга мажбур қилмоқда. Биотехнология тажрибасини тушуниб етиш ҳам, юзага келган танглиқдан қутулиш йўлларини унинг ривожланиши билан боғлаш ҳам аввало, шу нуқтаи назардан амалга оширилмоқда. Биотехнология бошқа илмий йўналишлар, трофология (ҳаётий муҳим моддаларни истеъмол қилиш, қайта ишлаш ва ўзлаштириш) ва экология билан бирга атроф муҳит, айниқса, биосферанинг тирик моддалари билан инсон ўртасидаги алоқаларнинг янги даврига дарча очмоқда. Сайёрамиз экологиясидаги ўзгаришлар динамикаси ўринли ташвиш тўғдирмоқда. Одам яшайдиган муҳитга физик, кимёвий ва биологик табиатнинг зарарли омиллари таъсири тобора кучайиб бораётир. Минг афсуски, табиатга кўпол ва такаббурларча муносабатда бўлишга йўл қўйиб бўлмайди. Бундай муносабатни табиат кечирмайди. Бу, айниқса, дархол намоён бўлмайдиган ва

таъсир бўсағасига эга бўлмаган генетик ўзгаришларга тааллуқли. Ваҳоланки, инсон ирсиятига агроф муҳит таъсирини ҳисобга олиш зарур, чунки мутацион ўзгарувчанлик тугма касалликларга сабаб бўлади. Вужудга келган патологик мутациялар узоқ вақт сақланиб қолади ва авлоддан авлодга ўтади. Ирсиятнинг ўзгариши ёки мутация жараёни — тирик организмларнинг узвий хоссаси. Ирсиятнинг ўзгариши жараёнида янги мутациялар юзага келади ва фенотипик тарзда намоён бўлади, шундан кейин танланиш жараёни юз бериб, улар ё популяцияларда сақланиб қолади, ёки ҳалок бўлади. Одамда мутация жараёни тугма касалликлар юзага келишининг негизи ҳисобланади. Оғир асоратларга сабаб бўладиган янги доминант мутациялар улар умумий миқдорининг 80 %ини ташкил этади. X-хромосома билан бириккан рецессив мутациялар ҳар авлодда учдан бир қисмга янгиланади.

Муҳитнинг кўпгина омиллари ҳаво, сув, озиқ-овқат, иш жойи, маиший муҳитдаги табиий ва синтетик моддаларнинг аксарияти потенциал мутагенлар ва канцерогенлардир. Буни олимлар томонидан инсон ҳужайрасида ўтказилган кўп сонли тадқиқотлар ҳам тасдиқлайди. Кимёвий мутагенлар орасида дори-дармонлар, озуқавий қўшилмалар, пестицидлар, саноат бирикмалари, яъни айрим тоифадаги шахслар эмас, балки бутун аҳоли бутун умри давомида фойдаланадиган моддалар бор. Умуман олганда, фаол кимёвий бирикмаларнинг 10 фоизга яқини организмларга фаол таъсир кўрсагади.

Ташқи муҳит омилларининг тирик организмларга таъсирини аниқлаш бўйича ўтказилган кўп сонли экспериментал тадқиқотлар инсон яшайдиган муҳитда физик, кимёвий ва биологик мутаген омиллар жуда кўплигини тасдиқлади. Улар маиший муҳитда, ишлаб чиқаришда, озиқ-овқат маҳсулотлари ва қўшилмаларда, дори-дармонларда, қишлоқ хўжалигида ишлатиладиган кимёвий моддаларда топилди. Дори-дармонларнинг ҳар бир янги тури биологик текширувдан ўтказилади. Мазкур текширув таркибига сўнгги йилларда мутаген текшириш усуллари ҳам киритилди. Ўсма касалликларини даволашда ва иммунодепрессантлар сифатида қўлланиладиган цитостатиклар ва антиметаболикларнинг мутаген таъсири айниқса кучли. Уларнинг мутаген таъсирини ҳар хил тест-объектлар (микроорганизмлар, ўсимлик-

лар, ҳашоратлар, сут эмизувчилар ва одам соматик хужайралари)да текшириш ўхшаш натижалар бермоқда. Айрим маълумотларга кўра, онкология бўлимларининг цитостатиклардан фойдаланишда эҳтиёт чораларига риоя қилмайдиган тиббий ходимларида ҳам мутаген таъсирга йўлиқиш хавфи мавжуд.

СУВ – ҲАЁТ МАНБАИ

Ер ва сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва сақлаш, суғориладиган ерларда тупроқ мелиоратив жараёнларини бошқаришнинг экологик соф ва юқори самарадор технологияларини яратиш, атроф муҳит муҳофазаси, табиатдан фойдаланиш, ташқи муҳитни стресс омилларидан ҳимоя қилиш ва экологик хавфсизлик муаммоларини ҳал этиш кундалик вазифамизга айланиши керак.

Ўзбекистон Республикасининг “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонунининг 19-моддасида сувдан оқилона фойдаланиш ҳақида кўрсатма мавжуд:

19-модда. Сувлар ва сув ҳавзаларидан фойдаланиш шартлари

Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги ер усти, ер ости ва денгиз сувларидан зарур миқдордаги сувнинг табиий айланишини сақлаш, унинг нормативда кўрсатилган даражада тозалигини таъминлаш, сув ўсимликлари ва ҳайвонларини асраш, сув ҳавзаларининг ифлосланишига йўл қўймаслик, уларда экология мувозанатини сақлаш ва сув ҳавзасига ландшафт элементи сифатида зиён ет қазмаслик шарти билан йўл қўйилади.

Маҳаллий ҳокимият идоралари, ўрмон ва сув ҳўжалиги идоралари дарё ирмоқлари ҳосил бўладиган жойларда, сув ҳавзалари соҳили минтақаларида дарахтзорларни тиклашлари ва дов-дарахтни кўпайтиришлари ҳамда уларнинг сақланишини таъминлашлари шарт.

Доймо ҳаракатда миллион-миллион ахборотларни ташиётган сувга биз яхши, ижобий маълумот бера олаёلمизми?! Кундан кунга истеъмолчилик маданиятимиз кучаймоқда. Ортиқча истеъмолчилик ҳам сувга зарар келтирмоқда. Таҳлилларга қараганда, 90-йилларда ишлаб чиқарилган хомашё миқдори 60-70-йиллардагига қараганда 1,5-2 баробар кўпайган.

Ер юзида вужудга келган бундай ҳолат, бир томондан, инсониятни хомашё ресурслари билан таъминлаш имкониятлари, ҳосилдор ерлар ва ичимлик суви манбаларининг камайиб бориши, шунингдек, бошқа хомашё захираларининг камайиб кетиши каби бир қатор муаммоларни келтириб чиқаради. Вужудга келган экологик вазият туфайли табиий муҳит инсон организмига ва унинг ишлаб чиқариш фаолиятига таъсир этмасдан қолмайди. Бошқа томондан эса, фан-техника тараққиётининг кўлами асосида ижтимоий-иқтисодий тараққиёт даражасини хомашё ресурслари, фойдали қазилмалари билан етарли миқдорда таъминлаш муаммосини ҳам назардан соқит қилмаслик керак. Мазкур муаммони ижобий ҳал қилиш учун, иқтисодчиларнинг таҳлилларига кўра, жаҳон мамлакатларининг ҳар бири ўзи ишлаб чиқарган ялпи миллий маҳсулотнинг 3-5 %и миқдорида маблағ ажратиши зарур. Демак, ҳар йили ўрта ҳисоб билан 650-850 млрд. доллар ҳажмида маблағ ажратилиши талаб этилади.

Аксарият ривожланган мамлакатларда ичимлик сувининг танқислиги туфайли қийинчиликлар юзага чиқмоқда. Айни шу мамлакатлардан 42-45 фоиз км³ ҳажмида саноатдан чиққан ифлос оқова сувлар сув ҳавзалари, кўл, денгиз, океан сувларини ўзининг захарли таркиби билан булғамоқда. XXI аср бошларига келиб, тоза ичимлик сувларига бўлган эҳтиёж дунё миқёсида асримизнинг 90-йилларига нисбатан яна 2,3-2,5 баробар олганлиги ачинарли ҳолдир.

Дунё бўйича океанинг ифлосланиши, жонли табиатнинг йўқотилиши янада хавfli тус олмоқда. Ҳар йили океанларга 12-15 млн. тоннага яқин нефть ва нефть маҳсулотлари тўкилмоқда, шаҳарларнинг кенгайиши, саноат корхоналарини қуриш учун минг-минглаб гектар ер майдонлари ажратиб берилмоқда, ўрмонлар кесилиб яшил ерлар камаймоқда. Бу тенденция, айниқса, ривожланаётган мамлакатларда хавfli тус олмоқда. Дунё бўйича ҳар йили 0,8 фоиз тропик ўрмонлар йўқолиб бормоқда, 200 минг км² территориядаги тропик ўрмонлар кесилиб қайта тикланмай қолмоқда. Ҳозирги пайтда йилига 8,3 млн. гектар ёки минутига 16 гектар ўрмон йўқотилмоқда. Табиий мувозанатнинг дунё миқёсида тез ўзгаришининг оқибати ҳозирнинг ўзидаёқ инсоннинг яшаши ва фаолияти учун ўта зарур бўлган мўътадил муҳитнинг бузилишига олиб келмоқда.

Давримизнинг салбий белгиларидан бири шундаки, инсон фаолияти кўламининг микёси тобора биосферани тўла эгаллаб, эндиликда космосга ҳам таъсир эта бошлади.

ОЗИҚ-ОВҚАТ МУАММОСИ ВА БИОСФЕРА

Ниҳоятда тез ўсиб бораётган дунё аҳолисини озиқ-овқат билан таъминлаш муаммоси кейинги пайтларда жаҳоннинг бир қанча минтақаларида анча кескинлашди. Мавжуд маълумотларга асосан, дунё халқларининг 2/3 қисми доим озиқ-овқат тақчиллиги хукм сураётган мамлакат халқлари ҳиссасига тўғри келмоқда. Бу минтақаларда экиладиган ер майдонлари аҳоли жон бошига нисбатан камайиб, 0,2 га. ни ташкил этмоқда. Ҳолбуки, 1950 йилда бу кўрсаткич 0,5га. ни ташкил этган эди.

Бугун агроф муҳит, экология билан боғлиқ муаммо шундай фикрлашга мажбур этмоқда. Инсоният, тараққиёт атроф муҳитга шу даражада озор етказмоқдаки, энди ўч олиш навбати табиатга келди. Буни кўнгилга ғулғула солиш учун айтмаяпмиз. Юзага келган глобал муаммолар шундан далолат бермоқда. Инсон томонидан табиатнинг ўзлаштирилиши, табиат учун хос бўлган қонунлар ва жараёнларнинг бузилиши одамларнинг нафақат соғлиғига, балки уларнинг ер юзида яшашига ҳам хавф туғдира бошлади.

Табиий муҳит — ҳаёт ва инсоният маконидир. Табиат ниҳоятда мукамал бўлиб, унинг бир маҳсули иккинчисига озуқа ҳисобланади ва кўпайишга имкон беради. Техника тараққиёти табиий бойликлардан фойдаланишни ва табиий муҳитни захарловчи моддалар билан шикастланишни меъеридан ошириб юборди. Нагизжада табиий мувозанат бузилмоқда. Ҳаво, сув ва тупроги ўзгарган, бузилган ҳудудлардаги ўрмонлар йўқолиб, уларнинг ўрнини чўл ва саҳролар эгалламоқда. Ёввойи хайвонлар, балиқлар ва қушлар кирилиб бормоқда, инсоният саломатлигига зиён етмоқда. Шунинг учун ҳам табиатни муҳофазалаш ишлари давримизнинг сиёсий, иқтисодий, техник ва тарбиявий аҳамиятта эга бўлган муаммоларидан бирига айланди. Табиат қонунларига эътиборсизлик оқибатида халқ хўжалигига зиён етмоқда, ернинг чўкиши ва сурилиши, сел каби хавфли ҳодисалар кўпаймоқда, ичимлик сувларининг ифлосла-

ниши эса сув танқислигини юзага келтирмоқда. Кейинги йилларда республикамызда табиатни муҳофаза қилишга эътибор кучайди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг “Ўзбекистон XX аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” асарида ҳам табиатни муҳофазалашга алоҳида эътибор берилган. Лекин бузилган муҳитни тиклаш уни асраб қолишга нисбатан жуда қийиндир. Шунинг учун ҳам Орол денгизининг табиий ҳолатини тиклаш масаласи ҳозирги куннинг энг долзарб муаммоларидан бири бўлиб қолмоқда.

Жаҳон халқлари олдида турган умумбашарий муаммоларга бефарқ бўлмаслик, миллий ва умуминсоний манфаатлар уйғунлигини англаш, инсон табиатнинг бир бўлаги эканлиги, экологияни асрашда масъуллик ва бошқа бир қатор тушунчалар юзасидан мулоҳаза қилиш вақти келди.

Айрим корхона раҳбрияти ўз бошқарув фаолиятида қўллайдиган услублар эса маълум жиҳатдан инсоний қадриятларга, шу ҳудуд халқи ва миллат доирасида эъзозланувчи эзгу мақсадларга зид келиши мумкин. Корхона фаолиятининг экологияга, атроф муҳитдаги одамларга салбий таъсири бошқарув маънавиятининг шаклланмаганлигига мисол бўлиши мумкин. Шу боис, мана неча йиллардан бери миллатимиз ва халқимиз умрига завоқ бўлиб келаётган Тожикистоннинг Турсунзода шаҳридаги Алюминий заводини эслаб ўтиш мумкин. Ўзбекистон ва Тожикистон чегарасида жойлашган бу заводнинг Сурхондарё вилоятидаги Сарийосиё ва Узун туманларига келтирган экологик зарари нафақат шу корхона, балки бу соҳага оид барча бошқарув маъмуриятининг маънавий тубанлигидан далолат бермайдими? Аслида бошқарув маънавияти юксак бўлган ташкилот, корхона, соҳа ва давлат бошқаруви аппарати доимо халқ ҳақида ғамхўрлик қилади, фаолиятида ўз меҳмуруввати ва саховатини етакчи тамойилларга айлаптиради. Бу хислатлар туганмас булоқ сингари доимо янгиланиб, юқорига талпиниб, яъни бир қобиқ ичига сигмай ўзини намоен қилганидек, бошқарув маънавияти ҳам доимо такомиллашиб боровчи ва юксакликка интилувчи негиздир.

Шу ўринда бир ривоятни эслайлик: Мусо алайҳиссалом Аллоҳ таоло билан сўзлашув чоғида «Ё Раббим, сен ҳам бирон-

бир пайт ухлаб, дам оласанми?» деб сўрабди. Шунда Аллох: «Эй Мусо, сен фалон жойга боргин–да, қўлингга сув тўла кўзани олиб, куну тун ухламай ўтир, шунда саволингга жавоб топасан», дебди. Мусо (а.с.) сув тўла кўзани қўлида тутганича икки кеча-кундуз ухламай ўтирибди. Аммо учинчи тун гафлат босиб кўзи илинибди, кўза ерга тушиб синибди, сув ерга тўкилибди. «Кўргил, бир одам ухлаб колган эди, кўза қўлидан ерга тушиб синди, сув ерга тўкилди. Энди кўзани бутлаб, сувни қайтаришнинг иложи борми? Йўқ, албатта. Ана энди ўзинг айт, мен ухласам, илгимдаги бу еру осмонлар вайрон бўлиб кетмайдами?» дебди Аллох. Бу ривоятда Тангрининг ҳайю яқзонлик (тирик ва уйғоқ) сифатлари далилланади. Аммо биламизки, аксар илоҳий ривоятларнинг маърифий маъноси ҳам бўлади. Чунончи, мазкур нақл ҳар бир одамни бедору хушёр бўлишга, жумладан, сувни эҳтиётлаш ва экология соҳасида бошланган эзгу ишларни ташлаб қўйиб, мудрамасликка чорлайди, акс ҳолда қай бир гафлат ониди жами саъй-ҳаракат, жидду жаҳд елга соврилиши мумкин. Табиат биздан ўпқаланиши ёки ўч олиши мумкин. Биз шун и доим ёдда тутмоғимиз керак!

ЭКОЛОГИЯНИНГ ИНСОН ҲАЁТИГА ТАЪСИРИ

Учинчи дунё мамлакатларида болалар ўлимининг кўлайиши ёки репродуктив саломатликнинг йўқолишига экологик бўҳрон сабаб бўлмоқда. Мамлакатимизда бир неча йиллар аввал болалар ўлими миқдори АҚШдагидан 2,5, Япониядагидан эса 5 барабар, собик Иттифок миқёсидан 1,8 марта кўп эди. Ҳозир бу рақам қисқарди. Лекин барибир “Серкүёш”, “Жаннатмакон” деб таърифлаб юрган ўлкамизда бундай ҳолатнинг ўзи ачинарли. Шунинг учун азалдан озодаликка, покликка риоя қилиб юришимиз лозим эди. Ҳа, бизда ҳам иллатлар йўқ эмас. Биз бир қанча муддат бир-биримизни алдаб келдик. Ҳақиқатни очик айтишдан қўрқдик. Оқибатда бир ҳовуч кимсалар еримизни ҳам, табиатимизни ҳам беаёв таладилар, топтадилар, заҳарладилар. Афсуски, ҳозир ўша кимсаларни излашга, сўроқ қилиб ўтиришимизга фурсат йўқ. Тўғри, шикоят қилган одам аввалло виждони олдида жавоб бериши керак. Аммо, биз мумкин қадар тезроқ амалий ишга киришмоғимиз лозим. Экологияни яхшилашнинг биринчи зарур шarti — табиатга лоақал

зарар етказмасликдир. Энг аввало уни беаёв ифлослантираётган иншоотлар ҳақида ўйлаб кўриш даркор, табиатга зуғум қилинмаса у табиий гўзаллигини, мусаффолигини, ҳаётбахшлигини намоён этаверади. Бу мулоҳазаларимиз умумийдек кўрингани билан уни ҳал этиш борасида ҳар биримизга даҳлдор томони кўриниб турибди. Зеро, табиатни асраш – умум ишидир.

САЛАФЛАР ИЛМИДА ТАБИАТ МАНЗАРАСИ

Аждодларимиз илмидаги табиат манзараси, фасллар, тақвим ўз даврида улкан воқелик бўлган. Птолемейда Қуёш ва Ойнинг Ердан узоқлик масофалари ҳақида маълумот берилгани ал-Фарғонийга маълум эди. Ал-Фарғоний сайёра ва юлдузлар масофасини уларга қўшди, Ой ва Қуёш тутилишларини тадқиқ қилиб, уларнинг вақт ораллигини аниқлаб берди. Ана энди фалакиёт илми келгусида содир бўладиган ҳодисаларни олдиндан билувчи фанга айлана бошлади. Ҳали гелиоцентризм шарпаси йўқ замонда ал-Фарғоний Ер энг кичик юлдуздан ҳам кичикдир, деган фикр билан майдонга чиқди. Бунга асос қилиб, Ер радиуси Осмон радиусларидан жуда кичиклигини айтди. Ер шари гўё бир нукта.

Ернинг катта-кичиклигини билиш учун унинг диаметрини, бинобарин, меридиан узунлигини ўлчаш ниҳоятда мураккаб назарий-амалий масала эканлиги аниқ эди. Ал-Фарғоний Ер ёйининг қайси узунлиги 1 даражага тўғри келишини ўлчаб, бу миқдорни аниқлади ва уни 360 га кўпайтириб, 40 минг 800 километрни ҳосил қилди. Ер меридианининг ҳозирги замон илмий асбоблари ёрдамида ўлчанган узунлиги 40 минг 8 километр чамасидир. Ўртадаги фарқ ниҳоятда кам, ал-Фарғонийга тасанно. Унинг бу ишига Беруний ҳам юкори баҳо берган эди.

Ал-Фарғоний тадқиқ қилган “иқлим” тушунчаси ва иқлимлар гуруҳини Европа олимлари тан олди ва анча вақт хизмат қилди, лекин кейинги асрларда “етти иқлим” ўрнига “тропика”, “субтропика”, “экватория”, “Арктика”, “Антрактида”, “қутблар”, “оханграбо қутблари”, “совуқлик қутби” каби тушунчалар пайдо бўлди. Яъни, иқлимлар таснифи ўзгарди, лекин бунда ал-Фарғоний асос қилиб олган ўша қоида янгича шаклда намоён бўлмоқда, холос. Ҳозирги вақтда маҳаллий,

худудий, зонал ва жаҳон миқёсидаги экология муаммоларини, озон ўлқонининг жўғрофий кенгламаси табиатини тадқиқ қилишда ўша кондани эътибордан четда қолдирмаслик зарур.

Ал-Фарғоний Куёш Саратон бошида бўлганида кундузи 24 соатга тенг ва тун деярли бўлмайди, Жадий бошида бўлганда эса тун 24 соатга тенг ва кундузи кутби зенитда бўлади, эклиптиканинг ўзи эса горизонт доирасида ётади. Бу пайтда Ҳамал боши шарқда, Мезон боши – ғарбда, Саратон боши – шимолда, Жадий боши – жанубда бўлади, деб таъкидлаган.

Ал-Фарғоний шуғулланган тақвим муаммоси ҳанузгача ечилгани йўқ. Йилнинг тўрт фаслдан иборатлиги, улар орасидаги муносабатларнинг жўғрофий кенгламага боғлиқлиги (масалан, шимолий ярим шарда ёз бўлганида, жанубий ярим шарда қиш бўлиши ёхуд Ўзбекистонда баҳор ва куз бўлганида, экваторда икки марта ёз бўлиши ва аксинча, бизда ёз ва қиш бўлиши) маълум. Номаълум – вақт ўлчами қандай бўлиши кераклиги ҳақидаги муаммони ҳал этишга ал-Фарғоний ўз улушини қўшган.

Ал-Фарғоний ўша вақтгача яратилган Юнон, Эрон, Сурия, ва Ўрта Осиё халқларининг барча тақвимларини ўзаро таққослаб тадқиқ қилди. Бу ишлар билан Птоломей шуғулланмаган, албатта.

Қадимги замон ва ўрта асрларда Куёш ҳамда Ой йиллари, шунингдек, мусулмон мамлакатларида шамсий ва қамарий йил ҳисоблари, кабиса йилини чиқариш, йиллар, эралар бошланишини белгилаш масалалари фақат Куёш, Ой ва Ер ҳаракатларидаги ўзаро табиий-ижтимоий ҳодисалар, чунончи, пайгамбар ва подшолар ҳаётидаги воқеаларга ҳам боғлиқ бўлган.

Аммо бир сутка ва бир йилда оламнинг чархпалак айланишини рақамлар билан ифодалашда йилни сутка билан рационал, бутун сон ёрдамида ўлчаш ҳануз муаммолигича қолмоқда. Ер Куёш атрофида 365 кун 6 соат 48 дақиқа 46 сонияда бир марта айланиб чиқса, 6 соатдан ҳар тўрт йилда 1 кун чиқариб, бу кабиса йилни 366 кун деб осонлаштирилади, лекин барибир ўша 48 дақиқаю 46 сония муаммолигича қоляпти. Бу ал-Фарғоний замонидан то бугунгача ҳали ечимини топмади. Умуман, тақвим муаммосини ижобий ҳал этиш учун Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг махсус комиссияси бир неча йилдан бери ишлашига қарамай, ҳали бирор натижага эришилгани йўқ.

Куёш ҳам, Ой ҳам чиқаётган пайтида катталашиб, ботаётган пайтида кичрайиб боради. Куёш ва Ой баркашларининг ўзи гоҳ катта, гоҳ кичик бўлиб кўринади: горизонтда каттароқ, осмонда кичикроқ. Горизонтда турган Куёш ва Ой орасидаги масофада Ердан кўтарилаётган буғ (айниқса, қишда ва ёмгирдан кейин) кўз нурини оғдиради. Бу ҳол сув остидаги нарсанинг чуқурроқлигига қараб каттароқ бўлиб кўринишига сабабдир. Бу эса маълум нарсанинг ҳақиқат шакли билан кўринма ҳоли орасида тафовут борлигини кўрсатади.

Фаннинг асосий вазифаларидан бири воқелик ва ҳодисалар сабабияти ва келажакда қандай бўлишини ифодаловчи қонун-қоидаларни кашф этиш, яратишдир. Самовий жисмлар ҳаракатини Ньютон ва Лаплас масса ҳаракатининг динамикаси шаклида, Кеплер геометрик-кинематик йўсида баён этишган бўлса, ал-Фарғоний жадваллар шаклида изоҳлаган. Азимутлар, юлдузлар, алмукантаратлар, параллеллар, радиуслар, эклиптика, сферик фалакиёт ва сферик тригонометрия жадваллари шулар жумласидандир. Ўша вақтларда олам манзараси келгусида қандай бўлиши, жумладан, Ой ва Куёш тутилишларини олдиндан айтиб беришнинг ягона усули маана шу жадваллар эди. Жадвалнинг фазилати унинг жонли мушоҳадага ундовчи табиатидир.

Қонуниятнинг юқорида тилга олинган шаклларига график, статистик, интуитив, мантикий усуллар ҳам қўшилади. Шундай бўлса ҳам ал-Хоразмий ва ал-Фарғоний кашф этган қонуниятнинг жадвал усули тобора ривожланмоқда.

Ал-Фарғоний Ой нурни Куёшдан олади. Шунинг учун унинг Куёшга қараган томони ёруғдир: Агар Куёш ва Ой бизга нисбатан бир томонда бўлса, тескари томони қоронғу, агар улар бизга нисбатан тескари турса, Ойнинг бизга қараган томони ёруғдир. Куёш Ернинг ярмисини ёритади ва Ер сиридан қайтаётган нур Куёш билан бирга шарқдан ғарбга айланади. қоронғулик ҳам Куёш Ерга қараганда катта бўлганлигидан ҳавода Ер сояси охирида йўқ бўлади, деб изоҳлаган.

Аллома стереография проекциялари назариясининг кашфиётчиси. Куёш, ой, сайёра, юлдузларнинг, бинобарин, осмоннинг келажак манзарасини билиш учун геометрик-кинематик усулнинг қабул қилиб олиншида устурлоб (астролябия)

асбобининг аҳамияти катта бўлган. Осмон гумбазида мавҳум тарзда жойлаштирилган меридиан, экватор, эклиптика, азимут, координата ўқлари тизимлари, бурчаклар, нуқталарнинг проекцияларини доира асбобга тушириш анча қулайлик туғдиради. Бу асбоб назариясини ҳам ал-Фарғоний кашф этди.

Горизонтал, экваториал ва эклиптик координата тизимларини қабул қилиш, уларни жойлаштириш, сайёраларнинг эпицикл деб аталувчи чизиклар бўйича, уларнинг марказлари Ер атрофида дерезент номли чизиклар бўйича ҳаракат қилиши қойдалаштирилди. Аллома Бунинг учун сферик учбурчак тригонометрия ёрдамида сферик фалакиётга ва ниҳоят, сферик геодезияга ўтди. Косинуслар ва тангенслар сферик теоремаларини яратди.

Хулоса қилиб айтганда, ал-Фарғоний илмий асарларининг XII асрдаёқ латин тилига таржима қилиниши ва бутун Европага тарқалиши Уйғониш даври илмий-ижтимоий омилларидан бири бўлди. Унинг кашфиётлари дунё халқлари томонидан тинимсиз ўрганилди, китобларидан фалакиёт соҳасида асосий қўлланма сифатида фойдаланилди. Улар янги-янги илмий кашфиётларга сабаб бўлди. Аҳмад Дониш ҳам Ал-Фарғоний асарларини кенг тушуниб таҳлил қилган алломалардан биридир.

ЭКОЛОГИЯНИНГ ҲАЙВОНОТ ВА НАБОДОТ ДУНЁСИГА ТАЪСИРИ

Дастлаб бизнинг саёрамиз оловли бўшлиқ ва космик чанг-тўзонлар булутидан иборат эди.

Мўъжизавий бу дунё Бундан 4 миллиард йил илгари пайдо бўлган бўлса, инсониятнинг яратилганига атиги 200 минг йил бўлди, холос. Аммо минг надоматлар бўлсинки, инсоният ана шу қисқа вақт ичида Ер юзи табиатининг мувозанатини бузишга улгурди. Аниқроқ қилиб айтганда, одамзод ўзи пайдо бўлган даврдан то ҳозирга қадар табиатга таъсир қилиб, уни ўзгартириб юборди. Кейинги минг йиллар давомида инсон меҳнат фаолияти натижасида Ер шари юзаси, иқлими, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг кескин ўзгариб кетганлиги бунга мисол бўла олади. Ўтироф этиш керакки, инсоннинг истиқболни ўйламай қилган хатти-ҳаракатлари, туфайли табиат беҳад озор чекди, кўп

нарсалардан абадий жудо бўлди. Маълумки, яқин-яқинларгача инсон табиатга ҳоким, уни истаганча ўзгартириш, ўз иродасига бўйсундириши мумкин, деган нўтуғри қараш устунлик қилиб келди. Натижада табиатни иқтисодиёт талабига мослаштириб ўзгартириш, ўзлаштириш авж олиб кетди. Қанчадан-қанча лойиҳалар пайдо бўлди. Дарё ва кўллардаги балиқлар, паррандалар, ҳайвонлар эктиёждан ортиқча овланиб, кўпчилиги ҳозир йуқ бўлиб кетди. Бир пайтлар фақат Амударёнинг ўзидагина 140 дан ортиқ балиқ тури бўлганига энди бировни ишонтириш қийин. Республикамизда Турон йўлбарси, йўлли сиртлон каби ҳайвонлар қирилиб кетди. Оқадируғ, Қорақулоқ, Устюрт кўйлари, жайрон, Бухоро буғуси, оқгирноқли кўнғир айиқ қабилар эса йўқ бўлиш арафасида турибди. Ўрмонлар, тўқайлар йилдан-йилга камайиб бормоқда.

Инсон табиатдан ўзига керакли нарсаларни олиш билан бир қаторда унга ҳар хил ишлаб чиқариш чиқиндиларини ташлаб, табиатни заҳарлантirmoқда. Расмий маълумотларга кўра, ҳар йили атмосферага 200 миллион тоннадан зиёд карбонат ангидрид (ис гази), қарийб 150 миллион тонна олгинугурт оксиди, 53 миллион тонна нитрат ангидрид, 50 миллион тоннадан ортиқроқ ҳар хил углеводородлар чиқарилмоқда. Жаҳон саноати ҳар йили табиатга 32 миллиард куб метр ифлосланган сув, 70 миллион тонна заҳарли газлар ва 250 миллион тонна чангни ташламоқда. Оқибатда биосфера ўз-ўзини тозалашга ожиз бўлиб қолмоқда.

Ҳозирги кунда атмосферадаги заҳарланган карбонат ангидрид газининг миқдори қарийб 20 фоизни ташкил этади. Буларнинг барчаси инсон соғлигига сабий таъсир кўрсатиб, турли хил касалликларни келтириб чиқармоқда. Ҳозирги пайтда дунё бўйича ҳар йили 500 минг киши саратон билан касалланган бўлса, унинг 60 фоизи атроф муҳитдаги ҳар хил концентрат моддаларнинг кўпайиши натижасида келиб чиққан. Атроф муҳитнинг радиоактив ва кимёвий чиқиндилар билан булғаниши аҳолининг, чорва молларининг, паррандаларнинг, дарё ва кўллардаги, сув омборлари ва океанлардаги балиқ ва бошқа кўплаб жониворларнинг заҳарланишига сабаб бўлмоқда. Олимлар ҳаво, сув ва ер юзининг заҳарланиши шу тариқа давом этадиган бўлса цивилизация ҳалокатга учраши мумкинлигини эътироф этмоқдалар.

Сув таъминотининг анъанавий манбалари ҳисобланган дарёлар, кўллар, музли клар, ифлосланмоқда. Инсониятнинг энг катта озиқ-овқат манбаи бўлган жаҳон океани ҳам ҳозирги вақтда цивилизациянинг қурбони бўлмоқда. Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, ҳар йили жаҳон океанига ўн миллион тоннагача микдорда нефть ва нефть маҳсулотлари келиб тушмоқда.

Экологик вазиятнинг ниҳоятда кескинлашиб кетишини Орол денгизининг фожиасидан ҳам кўришимиз мумкин. Орол бўйида экологик вазият кейинги вақтларда шу қадар кескинлашиб, фожиали тус олиб кетдики, ундан нафақат Марказий Осиё халқлари, балки бутун қурраи замин бирин-кетин зарар кўрмоқда. Кейинги йилларда Орол денгизининг ҳажми қисқариб, қирғоғи юзлаб километрга чекинди, сувнинг минераллашув даражаси ошди, ҳайдаладиган ерларнинг катта қисмини қум босиб, чанг тўзонлар бўрони юзлаб километр масофага етиб борадиган бўлди. Буларнинг барчаси минтақадаги санитария ҳолатига салбий таъсир кўрсатмоқда. БМТ экспертларининг фикрига кўра, Орол муаммоси ўзининг экологик ва ижтимоий иқтисодий оқибатлари жиҳатдан ХХІ асрнинг энг катта офатларидан бири бўлиб қолди.

Бугунги кунда Орол денгизи атрофидаги 35 миллиондан ортик аҳоли экологик фалокат оқибатларини бошдан кечирмоқда. Марказий Осиё давлатлари ўз мустақиллигининг дастлабки йилларидаёқ иқтисодий қийинчиликларга қарамай, Орол денгизини сақлаб қолиш, минтақадаги экологик вазиятни барқарорлаштириш йўлида кучларни бирлаштириш, баҳамжиҳат, ҳамкорликда фаолият кўрсатиш лозимлигини англаб етдилар.

Ўзбекистон Республикаси раҳбарияти Орол муаммоларини ҳал этиш мақсадида МДХ мамлакатлари ҳамда жаҳоннинг йирик мамлакатлари билан ҳамкорлик қилиш борасида катта ишларни амалга оширмоқда. Бугунги кунда экологик таназзул минтақадаги аҳоли турмушини яхшилаш борасида талай силжишлар рўй берди. Жумладан, Орол денгизини қутқариш бўйича халқаро жамғарма, давлатлараро кенгаш ва унинг ишчи органлари ташкил этилди, минтақанинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини таъмин этган ҳолда экологик аҳволни барқарорлаштириш бўйича аниқ чора-тадбирлар дастури қабул қилинди.

Ушбу жамгарма бугунги кунда жаҳон жамоатчилиги, халқаро молиявий ташкилотлар эътиборини тортмоқда. Жаҳон банки Орол бўйи худудида табиий мувозанатни тиклаш, аҳоли турмушини яхшилашга қаратилган лойиҳаларни маблағ билан таъминлашга рози. Европа Иттифоқи, ЕХХТ каби нуфузли ташкилотлар ҳам жамгарма фаолиятини қўллаб-қувватламоқда.

Орол денгизи муаммоси бугунги кунда Марказий Осиё халқларининг ягона дардига айланди. Денгиздаги сув сатҳининг пасайиб бориши, минтақадаги табиий мувозанатнинг бузилиши оқибатида экологик бўҳрон юзага келди. Бу нафақат Оролбўйи худудида, балки иқтисодий жиҳатдан ўтиш даврини бошидан кечираётган Марказий Осиё мамлакатларни табиий муҳитида, қишлоқ хўжалигида ҳам ўз аксини топмоқда. Минглаб гектар ерлар сувсиз қолди. Соҳа мутахассислари денгиз чекиниши натижасида ҳосил бўлган қумликлардан кўтарилган турли минерал тузлар ҳатто Помир тоғидаги музликлар устини ҳам қоплагани тўғрисидаги маълумотларга эга.

Марказий Осиё минтақасига хос яна бир экологик муаммо пахта яккахокимлиги билан боғлиқдир. Маълумки, минтақамиз табиий иклими пахтачиликни ривожлантиришга мослашган. Шунинг учун ҳам, Марказий Осиё республикаларида ўтмишда пахта экиладиган майдонлар қўлами ҳаддан ташқари кенгайтириб юборилган эди. Уларни сув билан таъминлаш мақсадида Амударё ва Сирдарё ўзанида кўплаб сув омборлари қурилган эди. Натижада дарёларнинг суви Орол денгизига етиб келмай, йўл-йўлакай сунъий қўлларда сақланиб қолган. Бундай ҳоллар икки дарёдан сув ичадиган беш мамлакатнинг барчасида содир бўлган.

Минтақамизда экологик вазиятнинг мураккаблашиб бораётганлиги ҳақида сўз юритганда яна шуни ҳам ёддан чиқармаслик керакки, пахтани етиштириш учун бир неча йиллар мобайнида кўп миқдорда ишлатилган кимсвий моддалар туфайли ер, сув, ҳаво заҳарланди. Оқибатда неча минглаб кишилар ошқозон ичак, сариқ касалликларига мубтало бўлишди.

Пахта яккахокимлиги етказган иқтисодий, жисмоний ва маънавий зарарнинг адоғи йўқ эди. Уларни ҳамма соҳада — экологияда, ижтимоий турмушда, маориф ва маданиятда, таълим-тарбияда, соғлиқни сақлаш, саноат ва бошқа соҳаларда ҳам кўриш мумкин эди.

Орол денгизининг қисмати ҳам пахта яккахокимлиги билан узвий боғлиқдир. Орол бўйида содир бўлаётган экологик фожиани ўз кўлами ва узоқ давом этадиган оқибатларига кўра жаҳондаги энг катта экологик ҳалокатлар билан қиёслаш мумкин. Курбонлар, бир умр ногирон бўлиб қолган кишилар бор. Заҳарланган, яроқсиз ҳолга келтирилган замин, хувиллаб қолган, вайрон бўлаётган кишлоқлар бор. Энг хавфлиси шуки, беморлар орасида болалар кўпчиликини ташкил этади. Ногиронлар сони мунтазам кўпайиб бормоқда. Қорақалпоғистоннинг бир қанча туманларида врачлар оналарга гўдақларни эмизмасликни тавсия этадилар, чунки она сути заҳарланган.

Мустақиллик туфайли бу масалани хал қилишда ҳам маълум даражада ижобий ўзгаришлар юз берди. Пахта зараркундаларига қарши заҳарли кимёвий моддаларни ишлатиш ўрнига биологик усуллардан фойдаланилмоқда. Пахтазорларни камайтириш ҳисобига доимий озик-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқиш йўлга қўйилмоқда. Буларнинг ҳаммаси ўз навбатида экологик вазиятни яхшилашга замин яратмоқда.

Марказий Осиё минтақаси учун ҳос яна бир вазият шундан иборатки, аҳолининг эҳтиёжларини қондириш учун ер ости бойликлари, жумладан, газ, нефть маҳсулотларини ишлатиш йилдан-йилга кўпаймоқда. Бу эса ўз навбатида, атроф муҳитнинг ифлосланишига олиб келиши турган гап. Шунинг учун ҳам ҳозирги энг долзарб масала — мазкур жомашёларни ишлатишда табиатни муҳофаза этиш чоралари кўриб қўйилган бўлиши лозим.

Марказий Осиё минтақасидаги экологик хавф ҳақида сўз юритилганда Қозоғистон Республикасининг Семипалатинск полигонидида собиқ Иттифоқ даврида кўп йиллар мобайнида ядровий зарядларни портлатиш туфайли атроф муҳитнинг радиоактив нурлар ва чиқиндилар билан заҳарланганлиги тўғрисида гапириб ўтмасдан бўлмайди.

Қурулланиш пойгаси авж олган йилларда мазкур полигонда доимий равишда ва жуда кўп микдорда ядровий қурулларни портлатиш натижасида бир неча минг километр атрофдаги муҳит — ер, сув, ҳаво, ўсимликлар, барча жонли мавжудотлар шу жойларда истикомат қилувчи кишилар, радиоактив нурлари ва чиқиндилар билан заҳарланди ва ҳозир ҳам заҳарланиб келмоқда.

Бу эса ўз навбатида инсониятни лол қолдирадиган даражада турли фожиаларнинг келиб чиқишига сабаб бўлмоқда. Айнан полигон тепасидаги озон қатлами емирилиб, Куёшнинг биологик жиҳатдан ҳалокатли бўлган инфрақизил ва ультрабинафша нурлари туша бошлаган.

Кейинги йилларда таниқли қозоқ ёзувчиси Ўлжас Сулаймоновнинг ташаббуси билан ташкил қилинган «Семипалатинск – Невада» ҳаракати туфайли мазкур полигонда ядровий зарядларни портлатиш ишлари тўхтатилган. Лекин экологик вазият ханузгача ачинарли ҳолда сақланиб келмоқда. Маҳаллий аҳоли ичида саратон, оқ қон касалликлари, ногирон гўдакларнинг туғилиши авж олиб кетган. Бундай аҳвол яна қанча вақт давом этишини ҳеч ким билмайди. Полигоннинг келажақ тақдири ҳам номаълум.

Бугун инсоният шундай даражага эришдики, энди табиатдан фақат фойдаланибгина қолмасдан уни ҳимоя қилиш зарурати туғилди. Бугун фақат инсонларгина табиатга боғлиқ эмас, балки табиат ҳам инсонларга боғлиқ бўлиб қолди. Табиатни эъзозлашда ва сақлашда ҳеч қандай худудий тўсиқлар бўлиши мумкин эмас, чунки бир мамлакатда рўй бераётган экологик инқироз бошқа жойларга ҳам ўз таъсирини кўрсатмоқда.

Табиат – муқаддас даргоҳ, инсониятнинг бешигидир. Биз яшаб, нафас олиб турган табиат, унинг таркибий қисми бўлмиш – Ермиз ҳамманинг бутун инсониятнинг умумий уйи, умумий масканидир. Шундай экан, уни кўз қорачиғидек сақлаш, атроф муҳитнинг ифлосланишига йўл қўймаслик башариятнинг ишидир. Табиатни муҳофаза қилишнинг долзарблиги ана шунда. Ана шу долзарб муаммога биринчи даражали эътибор берилмаса оқибати даҳшатли бўлиши аниқ ва равшандир.

Экологик инқироз – ишлаб чиқариш инқирози бўлиб қолмасдан, айтилган вақтда ижтимоий-сиёсий муаммодир, чунки табиатни муҳофаза қилиш – бу социал ривожланиш ва халқ фаровонлигини оширишнинг заминидир. Шунинг учун ҳам мамлакатимизда табиатнинг муҳофаза қилинишини давлат йўли билан бошқариш, назорат қилишга қатта аҳамият берилаётгани бежиз эмас. Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитасининг, Оролни сақлаш, «Экосан» ва бошқа жамғармаларнинг таъсис этилиши табиатдан унумли фойдаланиш ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш муаммоларига оид минтақавий ва жаҳон илмий-

амалий анжуманларнинг ўтказилиши табиатни муҳофаза қилиш ишларига жамоатчиликнинг кенг жалб этилиши бунга мисол бўла олади.

Минтақамизда табиатни муҳофаза қилиш ишлари куйидаги вазибаларни ҳал қилишга қаратилмоғи лозим: қишлоқ хўжалик экинзорларини сақлаш, тупроқ эрозиясига қарши курашни кучайтириш, ерларни селдан, кўчкилардан, ўпирилишлардан, шўр босишдан, зарарланишдан, сув босишдан ва қуриб қолишдан ҳимоя қилишни таъминлаш, фойдали қазилма конларини янада комплекс равишда ўзлаштириш, уларни қазиб олиш ва қайта ишлаш чоғида нобудгарчиликка йўл қўймаслик, Орол денгизи, Сирдарё, Амударё ва бошқа дарёлар сувлари сатҳини камайишининг олдини олиш, уларни ифлосланишдан сақлашни кучайтириш чораларини амалга ошириш. Сув манбалари, шу жумладан кичик дарёлар ва кўлларни қуриб қолишдан ва ифлосланишдан муҳофаза қилишни яхшилаш, Марказий Осиёдаги энг муҳим дарё ҳавзаларидаги сув хўжалик комплексларининг автоматлаштирилган бошқариш тизимларини яратиш, ирригация тармоқларини ҳозирги давр талабига мувофиқлаштириб қайта қуриш; зарарли моддаларнинг атроф муҳитга чиқарилишини камайтириш ва чиқарилаётган газларни зарарли аралашмалардан тозалашни яхшилаш, газ ва чангларни ютувчи ғоят самарали аппаратлар, сув тозалайдиган ускуналар, шунингдек, табиий муҳитнинг ҳолатини назорат қилувчи мосламалар ҳамда автомат станциялар ишлаб чиқаришни таъминлаш; иссиқлик электр станцияларида мазут ва торфдан ёқилғи сифатида фойдаланишни камайтириш; ўрмонларни ёнгиндан сақлаш ҳамда уларни зарарли ҳашоратлардан ва касалликлардан муҳофаза қилиш; ихота дарахтзорларини кенгайтириш, шаҳарлар, қишлоқ жойлари ва уларнинг атрофларида янги кўкаламзорларни яратиш, мавжуд шундай зоналарни ободонлаштириш; илмий асосланган кўриқхона ҳудудлари ва миллий боғларни вужудга келтиришни давом эттириш; ёввойи ҳайвонларни мутаносиб равишда кўпайтириш ҳамда табиий кўл, ҳовузлар ва сув омборларида қимматли балиқ турларини урчитиб кўпайтириш тадбирларини амалга ошириш.

ЭКОЛОГИЯ МАСАЛАСИДАГИ КЕЛИШУВЛАР

Инсон учун табиий қадриятлар билан бир қаторда ижтимоий-сиёсий, маданий-маънавий, ахлоқий қадриятлар ҳам катта аҳамият касб этади. Башарият кўп минг йиллик тарихи давомида эркин, бахтли ва гўзал ҳаёт кечирishi учун зарур бўлган хилма-хил қадриятларни яратди, инсон, унинг ҳуқуқи ва эркинликларини ҳимоя қиладиган қонунлар, сиёсий ташкилотларни бунёд этди. Инсоннинг гўзал яшаши учун зарур бўлган бадиий эстетик қадриятларни ривожлантирди, кишиларнинг бир - бирига ва жамиятга бўлган муносабатларини белгилаб берадиган ахлоқий қоидалар мажмуасини жорий этди ва ҳоказо. Мазкур ижтимоий-сиёсий, маданий-маънавий ва ахлоқий қадриятлар жамият тараққиётида салмоқли ўрин эгаллаб, кишиларнинг инсоний фазилатларини юксалтиришда катта хизмат қилиб келмоқда. Лекин, шу билан бир қаторда, инсон ўзи яратган мазкур қадриятларни кўп ҳолларда поймол қилиб келаётганлигини ҳам тан олишимиз керак. Қонунбузарлик, ахлоқсизлик миллатимизнинг урф-одаг ва анъаналарига зид келувчи хатти-ҳаракатларнинг аҳоли, айниқса, ёшлар ичида авж олиб кетаётгани бунга мисол бўла олади. Буларнинг олдини олиш ҳозирги кунда жамиятимиз олдида кўндаланг турган долзарб вазифадир.

Кишилар онгини қадриятларга истеъмомчи ёки кузатувчи сифатида қараш кайфиятидан холи этиб, аксинча уларни янада кўпайтириш, юксалтириш пайида бўлишларига киришишга алоҳида эътибор бериш керак. Маълумки, ҳаётда ҳеч бир нарса абадий эмас. Бу қадриятларга ҳам тааллуқлидир. Шундай экан, уларни доимо бойитиб, ривожлантириб, кўпайтириб, янгилаб турмоғимиз даркор.

1995 йилнинг 15-16 сентябрида Марказий Осиёда хавфсизлик ва ҳамкорлик масалалари бўйича ўтказилган семинар кенгашнинг Ўзбекистон пойтахти – Тошкентда Марказий Осиёда хавфсизлик ва ҳамкорлик масалаларига бағишланган мажлиси бўлиб ўтди. Семинар кенгашда БМТ, ЕХҲҚ, Ислом Конференцияси ташкилоти делегациялари, БМТ хавфсизлик кенгашига аъзо мамлакатлар, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги, Марказий Осиё мамлакатлари вакиллари, шунингдек, минтақага туташ

давлатлар делегациялари – жами 31 давлат, 6 халқаро ташкилот иштирок этди.

БМТ Бош қотибининг махсус вакили Маҳмуд Мистирий семинарни очар экан, Ўзбекистон ташаббуси билан ўтказилаётган ушбу анжуман 50 миллиондан ортиқ аҳоли истиқомат қилаётган Марказий Осиё минтақасида хавфсизлик ва ҳамкорликни таъминлаш йўлида муҳим аҳамиятга эга эканлигини алоҳида таъкидлади.

Президенти миз Ислоҳ Каримов семинар кенгашида сўзлаган нутқида шундай деди: **«Биз мазкур семинарни минтақавий хавфсизлик ва барқарорлик тизимини ўрнатиш ва уни амалга силжитиш йўлида, Марказий Осиё минтақаси давлатлари ва халқлари учунгина эмас, балки бу минтақага чегарадош улкан ҳудуд учун ҳам жуда зарур бўлган ҳамкорликни ривожлантириш учун мустақкам асосни шакллантиришда турли фикр ва ёндашувларни юзага чиқариш ва уларни бир-бирига яқинлаштиришда манфаатдор бўлган анжуман деб баҳолаймиз»¹.**

Анжуман катнашчилари «Марказий Осиёда хавфсизлик ва ҳамкорлик масалалари бўйича Тошкент семинар кенгаши, иштирокчиларининг баёноти»ни қабул қилдилар. Мазкур Баёнотда Марказий Осиё давлатлари минтақада вужудга келаётган вазият учун ўзларининг масъулиятини тўла ҳис қилиб, минтақавий хавфсизлик барқарорлик ва ҳамкорликни таъминлаш жаҳон ҳамжамиятининг муттасил ривожланишига ўзларининг коллектив равишда қўшадиған муҳим ҳиссаси эканлигидан келиб чиқиб ҳаракат қилишларини эътироф этиб, шундай дейилган:

«Бой ижтимоий-сиёсий, этник ва маданий ранг-баранглиги билан ажралиб турган Марказий Осиё минтақаси хавфсизлик, барқарорлик ва изчил тараққиёт минтақаси бўлиб қолиши, инсоният тараққиётига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшиши мумкин ва лозим. Бу мақсадга фақатгина коллектив савий-ҳаракатлар ва жаҳон ҳамжамиятининг ҳар томонлама қўллаб-қувватлаши орқалигина эришиш мумкин».

Баёнотда элатлараро зиддиятлар, нарқобизнес, террорчилик қуролларнинг қонунга ҳилоф равишда жойдан-жойга кўчири-

¹ «Халқ сўзи», 1995, 16 сентябрь

лиши, инсонларнинг кўчишга мажбур бўлиши сингари хавф ва тазйиқларга алоҳида эътибор бериш зарурлиги, шунингдек, Марказий Осиё давлатлари учун иқтисодий хавфсизликни таъминлаш, янги коммуникациявий тартиб барпо этиш, ҳукумат ви ҳукуматга дахлдор бўлмаган турли органлар иштирок этиши лозим бўлган экология тизимини барпо этиш, Орол муаммосига эътиборни янада кучайтириш, Марказий Осиё давлатларининг илмий-техник салоҳиятидан фойдаланишда ҳамкорликни таъминлаш бўйича саъй-ҳаракатларни ташкил қилиш каби муҳим масалалар ўз аксини топган.

Семинар-кенгаш иштирокчилари яқдиллик билан эътироф этдиларки, Марказий Осиё давлатлари ўзларининг БМТ ва ЕХҲТнинг инсон ҳуқуқлари бўйича талабларига содиқлигини тасдиқлайдилар, минтақада демократиялаштириш жараёни ва кам сонли миллатлар вакиллари ҳисобга олган ҳолда инсон ҳуқуқлари муҳофазасини таъминлашни чуқурлаштиришга ҳаракат қиладилар.

Турли давлатлар ва халқаро ташкилотлар делегациялари аъзолари Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов ташаббуси ва БМТнинг тўла хайрихоҳлиги билан ўтган мазкур семинар кенгаш минтақа хавфсизлигини мустаҳкамлаш йўлида муҳим қадам бўлишини таъкидладилар.

«Ўзбекистон, – дейди Ҳиндистон Республикаси ташқи ишлар давлат вазири Салмон Хуршид, – ҳамиша тинчлик ва ҳамкорлик тарафдори бўлиб келган. Биз 1966 йилнинг бошида Ҳиндистон ва Покистон раҳбарларининг Тошкентда учрашган-ликларини яхши биламиз. Ўшанда пойтахтнингизда имзоланган тарихий Тошкент Декларацияси Ҳиндистон ярим оролига тинчлик олиб келганди. Шунинг учун ҳам Ўзбекистоннинг тинчлик ва ҳамкорлик борасида олиб бораётган фаолиятини муносиб баҳолаш жоиз. Ҳозирда Ўзбекистон ўз ташқи сиёсатини тинч-тотув яшаш, барқарорлик ва ҳамкорлик принциплари асосида амалга ошириб, жаҳон ҳамжамиятида обрў ва эътибор топмоқда».¹

Тошкент семинар кенгаши дунё хавфсизлиги йўли минтақавий хавфсизликни таъминлаш орқали ўтиши, бошқача айтганда, минтақалар хавфсизлигини таъминлаш йўли билан

¹ «Халқ сўзи», 1995, 19 сентябрь

жаҳон хавфсизлигини таъминлаш мумкин эканлигини яққол кўрсатиб берди.

Минтақамизда барқарорлик тинчликни таъминлашга қаратилган тадбирлар ичида 1995 йили сентябрь ойида БМТ томонидан Нукус шаҳрида ўтказилган Орол хавзаси минтақасининг барқарор ривожланишига бағишланган конференция ва унда қабул қилинган декларация ҳам муҳим ўрин тутишини айтиб ўтиш жоиздир.

1995 йилнинг октябрь ойида Нью-Йоркда бўлиб ўтган Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг эллагинчи юбилей сессиясида сўзлаган нутқида Ислом Каримов жаҳон давлатлари раҳбарлари ва кенг жамоатчилик эътиборини яна бир бор Марказий Осиёда юзага келган муаммоларга қаратиб, ялпи хавфсизликка минтақаларда хавфсизликни таъминлаш орқалигина эришиш мумкин эканлигини уқтириб ўтди. Шунингдек, БМТнинг минтақавий халқаро ташкилотлар муносабатларини фаоллаштириш, тангликларнинг олдини олиш йўлида унинг минтақавий тизимларини янада ривожлантириш лозимлиги тўғрисидаги таклифларни илгари сурди.

Ўзбекистон минтақамизда, жумладан Тожикистонда ҳам тинчлик ва барқарорликни таъминлаш йўлида фаол ҳаракат қилмоқда. 1995 йил 3 апрелда Ўзбекистон томонидан муҳолиф кучлар раҳбарияти билан учрашув чоғида Тожикистон халқлари конгрессини чақириш ҳақида таклиф киритилди. Бу таклиф қабул қилинди ва Тожикистондаги муҳолиф кучлар ўзаро музокара-ларга киришдилар.

Мазкур анжуманнинг тинчлик ва барқарорликка эришиш борасида барча сиёсий партиялар, жамиятдаги соғлом кучлар учун муҳим минбар бўлишига ишонч мустаҳкамланмоқда.

1995 йил 10-11 октябрда Ўзбекистон Республикаси ҳукумати ва Тожикистон Республикаси ҳукумати минтақавий хавфсизликни мустаҳкамлаш муаммолари, Тожикистонда тезроқ тинчлик ўрнатиш мақсадида тожиклараро мулоқотни таъминлаш бўйича биргаликда қилинадиган ҳаракатларни муҳокама этдилар. Ўзбекистон ва Тожикистон Республикаси ўртасидаги муносабатларни янада чуқурлаштириш ҳақидаги меморандумда «Ўзбекистон томони БМТ ҳомийлиги остида ўтган Тожикистонда тинчлик ўрнатиш ва миллий тотувликни қарор топтиришнинг асосий

тамоийллари тўғрисидаги тожиклараро мулоқот доирасида имзоланган протоколни табриклайди», дейилади.

Сиёсий мулоқот, куч ишлатиш ва экстремизмдан воз кечиш, БМТ ҳомийлиги, кузатувчи мамлакатлар иштирокида ўзаро мақбул ечимларни излаш Тожикистонда тинчлик ва барқарорликка эришишнинг ягона йўлидир. Шунинг эътиборга олган ҳолда меморандумда куйидагилар таъкидланади:

«Томонлар бундан буён ҳам минтақавий хавфсизликнинг муҳим муаммолари юзасидан доимий маслаҳатлашувлар ўтказиш амалиётига риоя қиладилар ва халқаро ташкилотларда биргаликда ҳаракат қилишда давом этадилар.

Ўзбекистон Республикаси ҳукумати ва Тожикистон Республикаси ҳукумати икки давлат қардош халқлари фаровонлиги йўлида бундан буён ҳам тинчлик барқарорлик ҳамда тотувликни таъминлаш ва ошириш, яқин ҳамкорлик режаларини ҳаётга муттақил татбиқ этиш учун биргаликда ҳаракат қиладилар».¹

Ўзбекистон Афғонистонда ҳам тинчлик ва барқарорликни янада мустаҳкамлашнинг тарафдоридир. Президент И.А.Каримов минтақада тинчлик ва барқарорликни сақлаш муаммолари хусусида сўз юритганда бугунги кунда Афғонистондаги вазиятни барқарорлаштириш ва қайта тиклаш борасида давом этаётган ижобий жараёнлар билан бир қаторда, минтақадаги стратегик мавҳумликни тугатиш ниҳоятда долзарб масала эканлигини таъкидлади².

Ҳаёт шундан далолат берадики, ҳозирги кунда нотинч ва фожiali минтақаларда жойлашган давлатларнинг бир-бирини ўзаро англаш ва биргалашиб ҳаракат қилишини таъминлабгина бутун дунёда тинчлик ва барқарорликка эришиш йўллари билан белгилаб олиш мумкин. Шунинг учун ҳам биз учун барча тинчликсевар мамлакатлар билан ўзаро фойдали тенг ҳуқуқли муносабатларни йўлга қўйиб, жаҳон ҳамжамиятига қўшилиш ўта долзарб вазифадир.

Барқарорлик, тинчлик, тотувлик – булар давлатимизнинг янги биносини барпо қиладиган пойдевордир. Бу бизнинг эртанги

¹ «Халқ сўзи», 1995, 13 сентябрь

² Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. – Т.: Ўзбекистон, 2005, 29-бет.

порлоқ кунимизга олиб борадигани тўғри йўлдир. «Тинчлик ва барқарорлик, – деб ёзади И. А.Каримов, – булар халқаро ҳамжамият билан бирлаштирувчи воситадир. Инсонпарварлик яхшилик софдиллик сингари умуминсоний қадриятларни қабул қилган ва биргаликда баҳам кўрган мамлакатгина, халқгина бутун дунё халқларига яқин ва тушунарли бўлиши, жаҳон ҳамжамиятига қабул қилиниши мумкин. Фақат улар билан тенг ҳуқуқли, ўзаро манфаатли муносабатлар ўрнатилиши мумкин»¹.

1995 йилнинг декабрида Жамбул учрашуви бўлиб ўтди. Унда интеграция жараёнларининг боришини тартибга соладиган умумий Марказий Осиё органларини барпо этиш тўғрисида қатъий келишиб олинди. Шунингдек Қозоғистон, Қирғизистон ва Ўзбекистон БМТнинг заҳира кучлари сифатида умумий тинчликни сақловчи батальонни тузиш тўғрисидаги битимга имзо чекдилар. Жамбул учрашуви Марказий Осиёдаги уч Республиканинг давлатлараро муносабатлари ҳамжиҳатлигини янада кучайтирди.

Марказий Осиё давлатлари ўртасидаги иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маданий-маънавий алоқалар қанчалик чуқур ва тез мустақамланса, мазкур мамлакатларда ислохотлар шунчалик тез амалга ошади, халқларимизнинг фаровон яшашига кенг имкониятлар очилади. Марказий Осиё Республикалари яхлит энергетика, транспорт, ирригация тармоқлари, сув ва газ таъминоти тизимидан биргаликда фойдаланиш имкониятига эга. Шунингдек, улар минерал хомашё ресурсларини ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотини қайта ишлаш соҳасида минтақавий кооперацияни йўлга қўйишдан, Орол бўйидаги экология фалокати оқибатларини бартараф этиш, Орол денгизини қутқариш каби тadbирларни биргаликда амалга оширишдан манфаатлидирлар.

Марказий Осиё Республикалари беҳисоб табиий бойликка эга. Биз бу бойликни биргаликда ўзлаштиришимиз, иқтисодий, маънавий ва инсоний салоҳиятларимизни янада жипслаштириш йўлидан боришимиз мақсадга мувофиқдир. «Энг аввало, иқтисодий мустақиллигимизни таъминлайдиган саноатнинг бутун негизини ривожлантириш, бой хомашё, моддий ресурсларимиз

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. – Т.: Ўзбекистон, 1995, 170–171-бетлар.

асосида тайёр маҳсулот олишга қаратилган юксак технологик лойиҳаларни, кишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни амалга ошириш – мамлакатларимиз олдида турган муҳим вазифадир»¹.

Президентимиз И.А.Каримов «Туркийзабон давлатлар бошлиқларининг мунтазам учрашувларидан кўзланган асосий мақсадни биз қандай тасаввур қиламиз?» деб савол қўйди ва унга жавобан шундай деди: «Бизнинг тасаввуримиз ҳам кўп томонлама, ҳам икки томонлама инсонпарварлик маънавий-маданий алоқаларни ривожлантиришга бутун чоралар билан кўмаклашишдан, савдо ва иқтисодий муносабатларни жадаллаштиришдан, кескин экология муаммоларини, биз Копенгагенда ўтказилган жаҳон ижтимоий анжуманида дунё миқёсида ҳам, минтақавий миқёсда ҳам кўтариб чиққан инсон омили масалаларини ҳал этиш учун куч-ғайратларни жипслаштиришдан иборатдир».²

Марказий Осиё Республикаларининг маънавий жиплашувида Ўрта Осиё Фанлар академиясининг таъсис этилганлиги ҳам катта роль ўйнашини алоҳида қайд этиб ўтмоғимиз лозим. Мазкур Академия Марказий Осиё мамлакатларининг олдида турган минтақавий муаммоларнинг илмий асосларини ишлаб чиқишда катта аҳамият касб этади. Орол муаммоси, минтақамизда ягона иқтисодий ҳудудни таъсис этиш йўллари, бой миллий маданиятимизни янада раванк топтириб, халқимизни маънавий жиплаштириш, савдо-сотик алоқаларини янада ри вожлантириш каби масалалар шулар жумласидандир.

Миллий, минтақавий ва умуминсоний қадриятларни уйғунлаштиришда, жаҳон халқларининг ўзаро маънавий алоқаларини ри вожлантиришда инсониятни кизиқтирадиган мавзулар бўйича турли халқаро анжуманлар, семинар, конгресс, конференцияларни изчил равишда ўтказиб туриш катта аҳамиятга эгадир.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Тошкентдаги ваколатхонаси доимий вакили Холид Малик анжуман аҳлини қутлаб, Ўзбекистон ҳукумати, хусусан мамлакат Президенти Ислом Каримовнинг Орол денгизи ва Оролбуйи минтақаси

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. – Т.: Ўзбекистон, 1997,33-бет.

² Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. – Т.: Ўзбекистон, 1993, 138-бет.

муаммоларини ҳал этиш борасидаги саъй-ҳаракатлари ҳамда илчил ташаббусларини юксак баҳолади.

Орол денгизи ҳавзасини барқарор ривожлантириш муаммолари бўйича Марказий Осиё давлатлари ва халқаро ташкилотлар Нукус декларациясини қабул қилишди. «Биз, – дейилади мазкур ҳужжатда, – минтақада ўзаро ҳурмат, яхши қўшничилик асосида тўла ҳамкорлик қилиш бўйича олган мажбуриятларимизни ва бундан буён ҳам Орол денгизи ҳавзасида экологик бўҳрон ҳамда унинг инсонга таъсири оқибатларини бартараф этиш йўлида ишлаш қатъиятимизни маълум қиламиз. Биз шунингдек, халқаро ҳамжамиятга, бутун дунё давлатлари ҳукуматлари ва халқларига бизнинг биргаликдаги саъй-ҳаракатларимизда ёрдам беришини сўраб мурожаат қиламиз.

Биз барқарор ривожланиш тамойилларига содиқ эканимизни баён қиламиз ҳамда бунинг учун куйидагилар зарур деб ҳисоблаймиз:

- барқарор ривожланишнинг асоси сифатида сув, ер ва биологик ресурсларнинг муҳим аҳамиятини эътироф этиш;

- ўрмон хўжалигининг янада мукамал ва илмий асосланган тизимига ўтиш;

- сув ресурсларидан фойдаланишнинг иқтисодий усулларини ишлаб чиқиш воситаси орқали суғориш самарадорлигини ошириш, суғориш ва атроф-муҳитни муҳофаза қилишда мукамал технологияларни қўллаш;

- ер ва сув ресурсларидан фойдаланишнинг узоқ муддатли шакллари рағбатлантириш йўли билан барқарор ривожланиш принциплари асосида Орол бўҳронини ҳал этиш бўйича узоқ муддатли стратегия ва дастурларни кенгайтириш ҳамда амалга ошириш;

- инсонлар саломатлигини яхшилашга, турмуш даражасини кўтариш ва маданий меросини сақлаб қолишга қаратилган ташаббусларга кўмаклашиш йўли билан инсонлар турмуш даражасининг пасайиб кетишига йўл қўймаслик айти пайтда келажак авлодлар учун муносиб ҳаёт йўлларини таъминлаш;

- атроф муҳит, асосан сув ресурслари ҳолати устидан минтақавий назорат тизимини барпо этиш;

- атроф муҳитни мониторинг қилиш бўйича ахборотлар алмашиш тизимини барпо этиш;

- экологик станциялар ва улар билан боғлиқ қонунчиликни уйғунлаштириш йўли билан минтақа табиий ресурсларини комплекс бошқариш тизимини такомиллаштириш.

Бундан ташқари, биз Орол денгизи ҳавзасини барқарор ривожлантириш бўйича халқаро конвенция ташкил этилишини зарур деб ҳисоблаймиз. Сувдан ҳамкорликда фойдаланиш ва экология стандартларини унификация қилиш ҳамда бу борадаги қонунчилик мазкур конвенция устувор мавқени эгаллаши лозим. Шу муносабат билан биз БМТ агентликлари, энг аввало унинг тараққиёт дастурига мурожаат қилиб, шу хил конвенция лойиҳасини ишлаб чиқишда кўмак беришни сўраймиз»¹.

Орол бўйича Марказий Осиё давлатлараро Кенгаши, Оролни қутқизиш халқаро жамғармаси, БМТ тараққиёт дастури, ЮНЕСКО, Жаҳон банки каби халқаро ташкилотлар кўмагида қилинаётган сайё-ҳаракатларнинг янада самарали бўлишида ушбу тақлифлар муҳим ўрин тутиши шак - шубҳасиздир.

Миллий, минтақавий ва умуминсоний маънавий кадриятларнинг уйғунлашишида, санъат, адабиёт арбобларининг ўзаро учрашувлари, турли фестиваллар ўтказиши кагга аҳамият касб этади. Тошкент азалдан маданият ўчоғи бўлиб келган ва ҳозир ҳам шундай бўлиб келмоқда.

Миллий ва минтақавий кадриятларимизнинг янада уйғунлашишида Президентимиз И.А.Каримов ташаббуси билан «Туркистон — умумий уйимиз» шиори остида кенг авж олиб бораётган оммавий ҳаракат ҳам муҳим восита бўлиб хизмат қилган эди.

БИОСФЕРА ВА БИОЭТИКА УЙҒУНЛИГИ

Биосфера (грекча bios—ҳаёт ва sphaira—қатлам) – Ернинг ҳаётга макон бўлган тирик организмлар тарқалган жойи, қисми. Дастлаб бу иборани австриялик геолог Эдуард Зюс биринчи марта (1875 йилда) ернинг жонли қобиғи, деб таърифлаган. Кейинчалик (жонли) тирик организмларнинг сайёрада тарқалишининг бутун соҳаси В.И. Вернадский томонидан биосфера, яъни ҳаётнинг ягона бир бутунлиги жойлашган алоҳида макон сифатида таърифланади. Биосфера ўз-ўзидан ривожланувчи энг

¹ “Халқ сўзи”, 1995 йил, 21 сентябрь.

улкан экологик тизим сифатида коинотда нодир ҳодисадир. Вернадскийнинг талқинига кўра, “жонли модда” (материя) бу унинг ўзига хос бир қанча хусусияти бўлган тирикликка (жонга) эга модда. Айни замонда геологик жараёнларда қатнашадиган организмлар мажмуидир. Биосфера бир томондан тирик модданинг фаолияти, иккинчи томондан эса, планетар экология тизими сифатида органик ҳаётнинг табиий платформасидир. Инсон эса унинг чўққиси. Биосфера атмосферанинг қуйи қисмини, гидросфера ва литосферанинг устки қисмини ўз ичига олади. Сув тағидами, тош устидами қайси қатлам ҳақида гапирилса ҳам унинг ахлоқий жиҳати биоэтикага уйғунлаштирилиши лозим. Инсоният жамияти юзага келиб, фан ва техника тараққий топгач, биосфера ноосферага ўтади.

Биоэтика — ҳозирги замон этикасининг муҳим йўналишларидан бири — инсон ҳаётига энг олий ахлоқий қадрият сифатида қарайди. Шу билан бирга, инсон ҳаётини сақлаш муаммосини — яхшилиқ ва ёмонликни фарқлашнинг муҳим мезони, деб ҳисоблайди. Ҳозирги замон фанида биоэтикага тирик мавжудотлар, шу билан бирга, инсонга бўлган муносабатларнинг ахлоқий регулятиви, деб қаралади. Инсоннинг табиат билан узлуксиз алоқасини маънавий таҳлил этиш асосида, табиатни муҳофаза этишда ахлоқий жавобгарлик биоэтиканинг маданий негизини ташкил этади. Биоэтика, ижтимоий масалалар билан биргаликда, қадриятлар муаммосини ҳам қамраб олади. Биоэтика мақсадларидан бири — шахсни турли ҳолатларга солиш имкониятларини яратувчи, инсон хатти-ҳаракати, руҳиятини ўзгартириш мумкин бўлган, унинг устидан ўтказилаётган хилма-хил тадқиқотларни чеклаш мезонларини ишлаб чиқади. Биоэтика муаммоларини ҳал этишда файласуфлар, ҳуқуқшунослар, социологлар, тиббиёт ходимлари ва социал этиклар қатнашмоқда.

Биоэтик муаммонинг долзарблашуви, илмий техник тараққиёт, биотехнология, ирсият технологиясининг ривожланиши билан боғлиқ бўлиб, табиий муҳитни мақсадга мувофиқ ва тез ўзгартиришда, инсонга қатта қувват берди. Табиий эволюция жараёнлари учун илгари миллионлаб йиллар керак бўлса, энди инсон бу жараёнларни қисқа вақт ичида амалга ошириши мумкин бўлди. Ирсият технологияси ва биотехнология инсон тақдирига бевосита аралашиб, ирсиятни дастурлаштириш, ирсият асосида

турли тирик организмлар, биологик роботлар яратиш масалаларини кўтариб чиқди. Нагижада, инсониятнинг ривожланишини, физиологик жihatдан қайта ўқиш имкониятларини, диний ва умуман умуминсоний ахлоқ нуқтаи назаридан таҳлил этиш муаммоларини келтириб чиқарди.

ТАБИАТШУНОСЛИК ВА ФАЛСАФА

Табиатшунослик – табиат ҳақидаги фанлар тизими, табиий фанлар мажмуи. Ҳозир замон фан туркумланиши, яъни таснифланишига биноан бутун фан 3 та катта гуруҳга бўлинади. Буларнинг биринчиси табиатшунослик ёки табиёт гоҳо табиий фанлар деб аталади; иккинчиси техник фанлар, учинчиси ижтимоий-гуманитар фанлар дейилади. Табиатшуносликка математика, физика, кимё, биология, астрономия, география ва бошқа фанлар; техник фанларга саноат, коммуникация, кибернетика, гелиотехника, телемеханика, радиотехника, кабилар; асосий негизини агросаноат ташкил этгани сабабли кишлоқ хўжалик фанлари, ташҳислаш ва даволашда техник дастгоҳлар муҳим аҳамиятга айланиб қолганлиги учун тиббиёт фанлари ҳам техник фанларга киради. Ижтимоий-гуманитар фанларга фалсафа, мангик, этика, эстетика маданиятшунослик, диншунослик, педагогика психология, тарих, археология, сиёсатшунослик, социология, социал экология, демография, этнография ва бошқа фанлар киради.

Табиатшунослик буларга табиий-илмий далил, гоё, теорема, аксиома гипотезалар етказиб беради; фалсафа эса фанларнинг ҳаммасига методологик асос, назарий дастурлар беради. Табиатшуносликнинг ўрганиш ва ўргатиш объекти табиатда объектив шароитлар мавжуд, жамиятда эса субъектив омиллар ҳукм суради. Шу сабабли табиатшунослик ижтимоий-гуманитар фанлар, техника, технология, жамият интенсив ўзгариб, тараққий этиб тургани боис тез эскириб ва янгиланиб, туради. Табиатшунослик табиатда юз бериб, рўёбга чикиб турадиган материя ҳаракатининг механик, физик, кимё ва биологик шаклларини ўрганади ва ўргатади; уларнинг ҳаракатланиш, ўзгариш, ривожланиш қонунларини очиб беради; унинг узлуксизлигини исботлайди; шундай бўлмаганда эди зилзила, вулконлар отилиши, ёнғин, тошқин, чигиртка ёпирилиши, кишлоқ хўжалик зарарку-

нандалари воситасида шикастланмас эди. Табиатшунослик учун фалсафа фани ана шундай дунёқарашлик хулосаларини чиқариб беради.

Табиатшунослик ўз мазмуни ва табиий ҳодисаларни ўрганиш услуби жиҳатларидан эмпирик, тажрибавий ва назарий қисмларга бўлинади. Буларнинг бири аналитик, иккинчиси симметрик хусусиятларга эга. Табиатшуносликнинг объекти анорганик, нотирик ва органик, яъни тирик табиатларга бўлинади. Буларнинг биринчисини фундаментал фанлар, иккинчисини биологик фанлар ўргатади. Фанларни структуралари ва туркумланиши ана шу бўлиниш билан белгиланади. Табиатшунослик билан фалсафа бир-бирига яқин. Фан ва фалсафанинг ёши тахминан 2,5 минг йилдан ортиқроқ даврни ўз ичига олган. Табиий фанларнинг фалсафага яқинлиги шунда бўлганки, улар оламнинг табиий-илмий ёки физик манзарасини ишлаб чиқаришда, аниқроғи, яратишда қатнашган; ўзининг назарий қисми, чунончи тушунча, категория, назария, теорема, аксиома, гипотеза, илмий башорат, ақлий хулосалари, илмий тадқиқотларини амалга ошириши билан ҳам фалсафага яқинлашган; у фалсафанинг тараққиётига бевосита таъсир этган ва этмоқда. Буюк кашфиётлар энергиянинг сақланиши ва бир турдан иккинчисига айланиши, турларининг келиб чиқиши ва ўзаро кураши, тирик табиатнинг хужайравий тузилиши билан фалсафий оқимларнинг алмашиб туришига, янгилиниш ва такомиллаштишига шароитлар яратган.

Табиатшунослик техник фанлар ва моддий ишлаб чиқариш билан узвий боғлиқ. Уни ишлаб чиқаришнинг маънавий потенциалини, ички, потенциал энергияси деб ҳам ҳисоблайдилар. Энергия эса ишлаб чиқариш механизмини ҳаракатга келтирувчи кучдир. Ҳозирги замон табиатшунослигининг марказида XX аср ўрталаригача физика турар эди. У атом энергиясини очиб, ундан фойдаланиш усуллари ни топган микроолам “ичи”га, элементар заррачалар орасига кириб олган эди. Ҳозирги физикада 100 дан зиёд шундай заррачалар кашф этилган. XIX аср охирида фақат электрон ва протон маълум эди. Физика табиатшуносликнинг бошқа тармоқлари чунончи: астрономия (космонавтика, кибернетика, физика, кимё, биоэнергия, гелиотехника, аэролавтика ва бошқалар тараққиётини тезлаштиришда муҳим ўрин тутади.

Шунингдек, у физика кимё, математика, кибернетика билан бирга молекуляр биологияга сунъий биосинтез функциясини назарий равишда, экспериментал тарзда ҳал этишга ёрдамлашди; ирсиятнинг моддий моҳиятини англашга, 1-2 ойлик ҳомиланинг ҳатто жинсини олдиндан башорат қилишга кўмаклашмоқда; кимёвий боғланишларнинг моҳиятини билишга, космогония бошқа сайёраларга космик кемалар, ҳатто космонавтлар училишига ёрдам беради. Табиатшуносликнинг тобора интенсив тараққиёти ҳозирги замон илмий-техник жараёнини муттасил тезлаштирмоқда; фалсафага кўплаб табиий-илмий далиллар етиштириб бермоқда.

Табиатшунослик билан фалсафа орасида узвий, диалектик алоқадорлик, иттифоқ, ҳамкорлик мавжуд; бири табиий-илмий далиллар, иккинчиси методологик дастурлар беради.

ЭКОЛОГИК МАДАНИЯТ ВА БИОЭТИКА

Экологик маданият – инсоннинг табиатни ўзгартириш, сақлаш ва ўзлаштиришга онгли ижодий муносабати, табиий қадриятларни келажак авлодларга бекаму-кўст қолдириш масъулияти ва бурчини англаш демакдир. Инсонларнинг муайян табиий-жуғрофий яшаш жойлари, моддий ишлаб чиқариш соҳалари, эътиқод шакллари, этнографик хусусиятлари билан боғлиқ миллий экологик маданият вужудга келган ва ривожланган. Ҳозирги даврга келиб инсоният табиатга онгли, маданий муносабатда бўлиш, унинг келажagini белгиловчи омил эканлигини англай бошлади. Шу асосда “табиат-жамият-инсон” муносабатларини табиат фойдасига ислох қилиш, унга маданий муносабатда бўлиш жараёни кетмоқда. Маданият шаклларининг экологик эҳтиёжлар доирасида интеграциялашуви натижасида экологик-ахлоқий маданият, экологик-ҳуқуқий маданият, экологик-иктисодий маданият ва шу каби бошқа экологик маданият йўналишлари вужудга келиб, ўз мазмуни-моҳияти ва вазифаларини конкретлаштирмоқда.

Экологик маданият махсус ижтимоий маданият сифатида инсон ва жамиятнинг табиатга нисбатан амалий муносабатини ташкиллаштириш, бошқариш ва назорат қилиш функцияларини бажаради. Табиий атроф муҳит муҳофазасининг оламшумул муаммога айланиши ва кескинлашиб кетаётганлиги ижтимоий

хаётда экологик маданиятнинг устуворлашиб бориши қонуниятни вужудга келди. Чунки, жаҳонда мамлакатларнинг нотекис ривожланганлиги, табиий атроф муҳит муҳофазасига турлича муносабат, айниқса унинг техник-технологик интеллектуал моддий-молиявий имкониятларининг чекланганлиги:

а) ижтимоий тараққиётда биоэтика ҳамда экологик маданиятнинг ролини ва аҳамиятини кучайтириш чора-тадбирларини кўриш;

б) экологик маданиятнинг бошқа шакллари билан интеграциялашуви ва дифференциялашуви хусусиятларини ўрганиш;

в) экологик маданият мазмуни ва функциясидаги ўзгаришлар динамикасини тадқиқ қилиш;

г) экологик маданиятни ривожлантириш усуллари, воситалари ва йўналишларини кўрсатиш каби вазифаларнинг долзарблигини белгилайди. Бу вазифаларнинг самарали ҳал қилиниши, экологик хавфсизлик муаммолари ечимида муҳим омил бўлиб ҳисобланади.

ТАБИАТ – БОРЛИҚНИНГ АЖРАЛМАС ҚИСМИ

“Табиат” кенг қамровли тушунчадир. Бунга табиий ва сунъий муҳит («бирламчи» ва «иккиламчи» табиат) ҳам киради. Табиат, жамият ва одамзод коэволюцияси бугун долзарб масаладир. Экологик муаммолар ва уларни ҳал қилиш йўллари умуминсоний мезондир. Республикамизда экологик вазият бугун ўз бўй-басти билан намоен бўлмоқда. Кишиларда экологик онгни шакллантириш масалалари ва экологик тарбияни кучайтириш зарурияти кундан-кун ошиб бормоқда. Бу мавзуда гапирганда энг аввало борлиқнинг ўзига хос таркибий қисми бўлган табиат, унинг ҳозирги аҳволи ва табиатни асраб қолишнинг долзарб масала эканини англаб олишга эътибор қаратиш лозим.

Табиат бениҳоят хилма-хил шакл ва кўринишларга эга бўлиб инсонни қуршаб турган моддий олам, бутун борлиқни ўз ичига қамраб олади. Тор маънода тирик организмларнинг яшаши учун шарт-шароит бўлган Ер, атмосфера ва бошқалардир. Шу билан бирга инсоннинг ўзи ҳам табиатнинг бир бўлаги ҳисобланади. Бу ўринда, биосфера — тириклик соҳаси, геосфера – ер соҳаси, ноосфера – ақл соҳаси, техносфера – санъат ва саноат соҳаси демакдир. Ана шу тушунчалар фалсафий мазмунини англаб олиш муҳим.

Инсон ҳаётида икки хил — табиий (бирламчи табиат) ва сунъий (иккиламчи табиат) муҳитни фарқ қилиши ва уларнинг ўзига хос томонларини ҳисобга олиши зарур. Табиий муҳит ёки бирламчи табиат — инсоннинг фаолияти, меҳнати натижасига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд нарсалар — ҳаво, тупроқ, сув, қуёш, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси кабиларнинг мажмуасидир, уларсиз инсоннинг пайдо бўлиши ҳам, яшаши ҳам мумкин эмас эди. Сунъий муҳит, яъни иккиламчи табиат — инсоннинг меҳнати ва фаолияти натижасида у томонидан яратилган барча нарсалар — кийим-кечак, сунъий ёруғлик, турар-жойдан тортиб то инсон узок вақтлар давомида яшаб, ижод қилган космик кемаларгача бўлган соҳаларни ўз ичига олади. Шуни айтиш керакки, инсоннинг амалий фаолияти, фан-техника тараққиёти жараёнида сунъий муҳит такомиллашиб бораверади. Лекин соф ҳаво, тоза сув, унумдор тупроқ каби бирламчи табиатнинг асосини ташкил қилувчилар ўз аҳамиятини ҳеч қачон йўқотмайди.

Одамзод жамият бўлиб яшашга ўтгач, табиатда янги бир ҳолат юзага келди. «Иккинчи табиат»нинг яратилиши бир томондан яшаш қулайликларини вужудга келтирган бўлса, иккинчи томондан табиатдаги уйғунлик, мувозанат (кооэволюция)га путур ета бошлади.

Кейинги 50-100 йиллар мобайнида ҳозирги замон илмий-техника инқилоби натижасида инсоннинг табиатга қиладиган таъсир имкониятларининг ниҳоятда ортиб кетиши, саноат ва транспорт воситаларининг янада юксалиши, аҳоли сонининг кўпайиб бориши, урбанизация жараёни, табиий ресурслардан тартибсиз, тор манфаатларни кўзлаб, эски технологиялар ёрдамида фойдаланиш каби катор ҳолатлар инсон ва табиат орасидаги муносабатлар уйғунлигини бузиб юборди. Шу сабабли ҳозирги кунда инсон томонидан табиатга кўрсатилаётган таъсирни тартибга солиш, ижтимоий тараққиёт билан қулай табиий муҳитни уйғунлаштириш, инсон ва табиатнинг ўзаро муносабати да мувозанатга эришиш борган сари долзарб муаммо бўлиб қолмоқда.

Бу ҳол фаннинг янги тармоғи — экология (экос — турар жой, логос — таълимот)нинг пайдо бўлишига олиб келди. Ҳозирги кунда экология барча тирик организмлар — ўсимлик ва ҳайвонот олами, инсон кабиларнинг ўзлари яшашлари учун зарур бўлган

табий муҳитлар мажмуаси билан ўзаро муносабатлари ҳамда қонуниятларини ўрганувчи бир бутун фан сифатида тушунилади.

Президент И.А.Каримовнинг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари» (–Т.: Ўзбекистон, 1997 йил) асарида дунё ва мамлакатимиз миқёсида экологик аҳвол чуқур таҳлил қилинган ва соғлом экологик муҳит яратиш борасидаги бажарилиши зарур бўлган чора-тадбирлар тизими кўрсатиб берилган.

Ҳозирги кунда ҳар бир мамлакатда, минтақада ва бутун дунёда маънавий-ахлоқий муҳитни инсонийлаштириш дастурлари тузилган бўлиб, давлатлар, одамлар уюшмаси фаолиятларини шу олийжаноб йўлга буриб юбориш лозим.

Табий муҳитни асраш аҳолини, айниқса ёшларнинг экологик маданиятини ривожлантириш, улар билан олиб бориладиган экологик таълим ва тарбиявий ишларнинг кўлами ва самарасига бевосита боғлиқ. Таълим тизимлари, мафкура воситалари, жамоатчилик фикри орқали одамларда ноосфера – ақл – идрок соҳаси тантанаси даври келишига комил ишонч руҳини қарор топтириш ҳаёт талаби бўлиб турибди. Бу йўлда оз бўлса ҳам тузилмалар, тамойиллар фаолият кўрсатмоқда. Бу тамойиллар:

- экологиялашув (Яшиллар партияси, ЭКОСАН);
- гуманитарлашув (синергетика) бўлиб, уларни ноосфера доирасида ташланган янги қадам дейиш мумкин.

Сўнги иккита тамойил ҳали мукамал шаклланмаган бўлиб, фақат орзу даражасида. Бу орзуга етишмоқ учун ҳали фан соҳасида кўплаб ишларни амалга ошириш зарур бўлади. Бунинг учун фан билан дунёқарашнинг бошқа шакллари ўртасида фаол муносабатларни йўлга қўйиб, вазиятни уйғунлаштириш талаб этилади.

ГЛОБАЛ МУАММОЛАР: ЎЗБЕКИСТОНДА ТАБИАТ, ЖАМИЯТ ВА ИНСОННИ АСРАШ

Инсоният истиқболини белгилувчи омиллар ва илмий башорат қилиш усуллари мавжуд. Ижтимоий тараққиётнинг ҳозирги даври ва умумбашарий муаммолар бўйича бугун кўплаб олимлар бош қотирмоқда. Жаҳон қиёфаси XXI асрда

қандай бўлади, келажак ва инсон тақдири нима билан тугайди деган савол бугун жаҳон афкор оммасининг олдида кўндаланг бўлиб турибди.

Дарҳақиқат, одамзод насли XX асрнинг иккинчи ярмида шундай муаммолар домига тортилди-ки, эндиликда уларнинг исканжасидан қутулиб кетиш ёки кетмаслик бугунги куннинг энг долзарб масаласига айланди. Агар XX асрнинг биринчи ярми охирларида инсоният қаршисида асосан битта умубашарий муаммо — ядро ҳалокатининг олдини олиш кўндаланг бўлиб турган бўлса, иккинчи жаҳон урушидан кейин ахвол ўзгарди. Аҳоли табиий ўсиши юқори даражасининг сақланиб қолиши, фан ва техника ютуқларидан тор манфаатлар йўлида фойдаланишга берилиши ва бир қатор минтақаларда мураккаб экологик вазиятнинг вужудга келиши масалани чигаллаштириб юборди. Оқибатда инсониятнинг келажаги тўғрисида турли хил башоратлар келиб чиқди. Ана шундай шароитда ҳар бир ақл заковатли одам «Бундай йўлда қандай муаммолар, қийинчиликлар, синовларга дуч келишимиз мумкинлигини етарли даражада аниқ тасаввур қилмаяпмизми?» – деган саволни ўз олдига кўндаланг қўйиши ва унга жавоб топиши зарур бўлиб қолди. Бу саволларни бутун жаҳон халқларининг иштирокисиз ҳал этиб бўлмайди, албатта.

Табиатга кишиларнинг зуғуми кучая борган сари табиий мувозанатнинг бузилиши оқибатида кишиларнинг яшаш тарзи, соғлиги, ижтимоий муҳитга бўлган ақс таъсири тобора ҳалокатли тус ола бошлади. Инсоният бундай таҳликали ҳолатдан фақатгина, ҳар қандай сиёсий, минтақавий, ирқий, миллий, диний ва бошқа манфаатларини кейинга суриб, муштарак умуминсоний манфаатлар теварагида жипслашиш, зудлик билан таъсирли чоралар қўллаш орқалигина қутулиши мумкин. «Бутун дунё ягона ва ўзаро боғлиқдир. Бизнинг муштарак бурчимиз ер юзини болаларимиз ва набираларимизга обод ва бахтиёр яша шлари учун муносиб қилиб қолдиришдир»¹.

¹ Қариямов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997, 4-бег.

Ҳозирги кунда инсониятга хавф солиб турган умумбашарий муаммолар деганда бутун дунё, барча давлатлар ва халқларнинг иштирокисиз ечиш мумкин бўлмаган муаммоларга айтилади.

Бундай муаммолар қуйидагилардир:

- термоядро уруши хавфининг олдини олиш ва қуролланишни бартарф этиш;
- жаҳон иқтисодиёти ва ижтимоий ҳаётнинг ўсиши учун қулай шарт-шароит яратиш;
- иқтисодий қолоқликни тугатиш;
- ер юзида қашшоқлик ва очликка барҳам бериш;
- табиий бойликлардан оқилона ва комплекс ёндашган ҳолда фойдаланиш;
- инсониятнинг бахт-саодати йўлида фан-техника ютуқларидан фойдаланиш учун халқаро ҳамкорликни янада фаоллаштириш; (энг хавфли касалликларга қарши кураш, космосни ўзлаштириш;
- дунё океан бойликлари ва имкониятларидан унумлироқ фойдаланиш;
- озон қатламининг йўқолиш хавфининг олдини олиш ва ҳ.к.);
- инсоният ва унинг келажаги тўғрисидаги ўзаро ҳамкорликда жиддий тадқиқотлар олиб бориш;
- киши организмнинг тобора тез суръатлар билан ўзгараётган сунъий ва табиий муҳитга мослашиш жараёнини илмий таҳлил қилиш.

Инсоният олдида ана шу хилдаги муаммоларнинг кўндаланг туриб қолишининг ўзиёқ кишилик цивилизацияси ўта мураккаб, ўта қалтис бир жараённи бошидан кечираётганлигидан дарак беради. Умумбашарий муаммоларнинг баъзи бир гуруҳлари мавжудки, уларни ҳал қилишнинг ўзидаёқ бутун планетамиздаги ижтимоий ҳаётнинг кейинги минг йилликдаги аниқ манзарасини чизиб бериш учун ҳал қилувчи аҳамият касб этиши мумкин. Бундай муаммолар шартли равишда уч гуруҳга ажратилади:

Биринчидан, ҳозирги пайтдаги мавжуд ижтимоий кучлар ўртасидаги зиддиятли муносабатлар (ижтимоий-иқтисодий системалар ўртасидаги, минтақавий зиддиятлар, давлатлар, миллий ва диний низолар ва ҳоказо) бўлиб, булар шартли равишда «интерсоциал» муаммолар деб ҳисобланади. Улар уруш ва тинчлик, меҳнат ресурсларидан фойдаланиш даражаси ва шу кабиларни ҳам қамраб олади.

Иккинчидан, «Инсон ва жамият» ўртасидаги муносабат билан боғлиқ муаммолар бўлиб, буларга илмий-техника тараққиёти (ИТТ); маориф ва маданият; аҳоли кўпайишининг тез суръатлар билан илдам кетиши («Демографик портлаш»), кишилар саломатлигини сақлаш, киши организмнинг ниҳоятда тез ўзгариб бораётган ижтимоий муҳитга мослашиши), шунингдек, инсониятнинг келажаги каби масалаларни киритиш мумкин.

Учинчидан, «инсон – табиат» муносабатларига эса хомашё ресурсларини тежаш, аҳолини озик-овқат ва ичимлик суви билан таъминлаш, табиатни муҳофаза қилиш каби муаммолар киради. Бу гуруҳ муаммолар ижтимоий омиллар таъсирида вужудга келади, уларни ҳал қилишда эса ижтимоий омилларнинг ўрнини ва аҳамиятини тўғри англаган ҳолдагина масаланинг туб моҳиятини тушуниш мумкин.

Худди шунингдек, соф ижтимоий глобал муаммоларнинг ечимида табиий омилларнинг бу жараёнга бевосита уланиб кетишини ҳам назардан соқит қилмаслик керак. Ҳам ижтимоий, ҳам табиий омиллар асосида юзага чиқадиган умумбашарий (глобал) муаммолар бир бутунликни ташкил этиб, уларга ҳар томонлама (комплекс) ёндашиш кераклигини ҳаётнинг ўзи тақозо этмоқда. Бу эса, ўз навбатида, фалсафа фани зиммасига катта масъулиятлар юклайди.

Инсониятнинг келажаги тўғрисида тарихда турли-туман башоратлар мавжуд бўлиб, улар бир неча хилларга бўлинади. Масалан, халқимизнинг илк тарихий кадриятларидан бўлган муқаддас «Авесто» ёзма ёдгорлиги ҳам умумий бир тарзда инсониятнинг келгуси истиқболини башорат қилиб, кишиларни муштарак мақсадлар томон йўналтиришга ҳаракат қилган. Бундай башоратлар диний мазмунга асосланган бўлиб, ўз даври учун катта аҳамият касб этган эди. «Авесто»да Зардушт ўлиmidан 3000 йил ўтгандан кейин, эркин фаровонлик замони келади, Ахура Мазда кудрати Ахриман ёвузлиги устидан тўла ғалаба қозонади, дея ишонч билдирилган эди.

Иккинчи хил башоратлар ўрта асрларда кенг тарқалган, ҳозирда ҳам Ғарб мамлакатларида кенг шуҳрат қозонаётган бир қатор ғарб футурологияси мазмунига эга. Ғарб футурологиясининг машҳур намоёндаларидан Фон Карман, Е. Шервин, Г. Кан ва бошқалар инсониятнинг келгуси истиқболини, асосан, ядро

ҳалокати ёки бошқа бир умумбашарий глобал муаммолар билан боғлаб пессимистик манзараларни чизиб кўрсатишга уринадилар.

Кишилик жамиятининг келгуси истиқболи тўғрисидаги жиддий илмий башоратлар орасида 1968 йилда А. Печчеи томонидан асос солинган «Рим клуби» аъзолари бўлган Ж. Форрестер, Д. Медоуз, Я. Тинберган, А. Кинг ва бошқалар томонидан тайёрланган ҳисоботларнинг илмий аҳамияти ниҳоятда катта. Уларда инсониятнинг келгуси истиқболини шубҳа остида қолдираётган умумбашарий муаммолар кўламининг кенгайиб бориши, кишилар томонидан табиатга қилинаётган зуғумнинг мудҳиш оқибатлари қандай бўлиши тўғрисида жиддий мулоҳазалар юритилади. «Рим клуби» аъзолари томонидан қилинган башоратлар илмий-фалсафий мазмунга эга бўлиб, унда асосан тажриба синовидан ўтган билимлар ва мантиқ қонунлари ва тушунчаларига суянган ҳолда инсониятнинг келажаги тўғрисида муҳим илмий хулосалар баён қилинган.

Демак, инсоният тараққиётининг келгуси истиқболини белгилашдаги энг муҳим белгилар сирасига умумбашарий муаммолар табиатини чуқур англаш, бу муаммоларнинг ечими умуминсоний муштарак манфаатлар йўлида ҳамжиҳатликда қилинган саъй-ҳаракатлар эканини алоҳида таъкидлаш лозим. Ана шундай мисоллар анчагина. Масалан, 1955 йил 31 январда Фредерико Жулио Кюри (у шу пайтда жаҳон илмий ходимлари Федерацияси ташкилотининг президенти эди) Нобель мукофоти совриндори Бертран Расселга хат орқали мурожаат қилиб, ядро қуролининг жуда хавфли туюлаётганлигини, бу фалокатнинг олдини олиш учун фан арбоблари биргаликда ҳаракат қилиши лозимлигини билдиради. Б. Рассел Ф. Кюри таклифини қўллаб-қувватлаб, бу мурожаатга имзо чекувчи вакиллар бир хил сиёсий оқим тарафдорлари бўлиб қолмаслиги, бунда жаҳондаги барча кучлар, ҳар бир халқ, жамият вакиллари иштироки зарурлигини таъкидлайди. Масалага бундай ёндашиш фалсафий тафаккур тараққиётининг янги босқичини бошлаб берган эди. Бу эса илмий-сиёсий адабиётларда «янги тафаккур услуги» деб аталган ва жаҳоннинг энг атоқли олимлари А. Эйнштейн, Ф. Жулио-Кюри, М. Борн, Л. Полинг ва бошқалар томонидан имзо қўйилган манифестга асос қилиб олинган эди. Натижада 1955 йил 9 июль кунини Б. Рассел томонидан ўтказилган матбуот

анжуманида «Рассель-Эйнштейн манифести» номи билан шуҳрат қозонган, бутун ер юзи аҳолисига, сиёсий ва давлат арбобларига қаратилган машҳур чақириқ эълон қилинган. У ҳозирги пайтда тинчлик ва қуролсизланиш учун курашувчи Пагуош ҳаракатини бошлаб берган эди. Манифестда «Биз янгича фикр қилишга одатланишимиз керак. Биз ўз-ўзимиздан у ёки бу гуруҳ мамлакатларининг ҳарбий ғалабасини таъминлаш учун нималар қилиш зарур деб эмас, балки ядро ҳалокати ва унинг даҳшатли оқибатлари қандай бўлиши мумкинлиги тўғрисида инсониятни огоҳлантириш учун нималар қилдинг деб сўрашимиз керак», – деган сўзлар бор эди.

«Рассель-Эйнштейн манифести» чоп этилганига ҳам мана 57 йил ўтди. Бу вақт мобайнида ядро қуролларини ишлаб чиқиш ва синаб кўриш кўлами бир неча баробар кўпайди. Иккинчи жаҳон урушидан кейинги ўтган ярим аср мобайнида қуролланишга 16-18 триллион доллар маблағ сарфланди. Ҳозирги кунда ҳарбий соҳалар учун ҳар йилига 1 триллион доллар миқдорда маблағ ажратилмоқда. Бир кунда қурол-яроққа ажратиладиган маблағ 3,4-3,5 миллиард долларни ташкил этмоқда. Таққослаш учун куйидаги рақамларга мурожаат қиламиз. Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилотининг безгакка қарши кураш тадбирлари учун бир йилда 28-30 миллион доллар ажратишини, Халқаро нуфузли ташкилот ЮНЕСКОнинг бир йиллик бюджети 950-980 миллион доллар миқдорида эканлигини ҳисобга олсак, масала ойдинлашади.

Ҳарбий-саноат ўз домига табиатнинг шундай ноёб бойликларини тортаяптики, бу сарф-харажатлар ўсиш суръатининг тезлигига қараб беихтиёр ўз келажагимиз тўғрисида хомуш хаёллар оғушида қолмасдан илож йўқ. Бу соҳа фақат табиий ресурслар билангина чекланиб қолмасдан, балки, ўта камёб ақл эгалари, қобилиятли кишиларнинг ақлий фаолиятини ҳам ўз измига солиб, оқибатда, илмий-техника таракқиётининг инсоният манфаатига қаратилган йўналишига асосий тўсик бўлиб қолмоқда.

Энергия ва ёқилғи ресурсларидан тежамли фойдаланиш муаммоси. Давримизнинг яна бир муҳим белгиларидан бири жаҳон иқтисодиётининг суръатини белгилайдиган энергияни истеъмол қилиш кўламининг муттасил кенгайиб бораётганлигида

намоён бўлади. Агар ҳозирги суръатда жаҳон иқтисодиёти давом этадиган бўлса, у вақтда саноат ва халқ хўжалигининг энергияга бўлган эҳтиёжи учун яқин йиллар ичида йилига 20 млрд. тонна ёқилғи талаб қилинади. Бу кўрсаткич 2025 йилда 35-40 миллиард, XXI охирига бориб, 80-85 миллиард тоннани ташкил этиши тахмин этилмоқда.

Вужудга келаётган бу ҳолатдан чиқиб кетишнинг йўли эса битта, у ҳам бўлса, ёқилғининг органик моддалар (нефть, кўмир, газ ва ҳоказо)дан олинадиган энергия салмоғини камайтириб, ноорганик ёқилғи манбалар (ГЭСлар, АЭС, шамол электростанциялар, қуёш энергиясидан фойдаланиш, водород, гелий ва ҳоказо)дан олинадиган энергия миқдорини муттасил ошириб бориш. Қуёш энергияси, ГЭС ва шамол электростанциялар 2025 йилда бу эҳтиёжнинг 60%ини қондириши мумкин.

Яқин келажакда ривожланаётган мамлакатларда электр энергияси ишлаб чиқаришни тез суръатлар билан кўпайтириб бориш кўзда тутилмоқда. Бутун жаҳонда ишлаб чиқарилган электр энергиясининг қарийиб 34%и ана шу мамлакатлар ҳиссасига тўғри келади. Электр энергиясининг шу қадар тез суръатлар билан ишлаб чиқарилаётганлиги ён атрофдаги табиий ва ижтимоий муҳитга таъсир этмасдан иложи йўқ. Масалан, гигант ГЭСларнинг қурилиши ўз навбатида ана шу ҳудуднинг, иқлим шароитига, ён атрофдаги шаҳар ва қишлоқларда халқ хўжалигининг кўпгина тармоқларига салбий таъсир ўтказиши (масалан, экин майдонларининг қисқариши, мавжуд майдонларнинг шўрланиши ва ишдан чиқишига олиб келиши) мумкин. Атом электростанцияларининг чиқиндиларини бартараф этишнинг экологик хавфсизлик масалалари ҳозирги даврнинг ечилиши мураккаб муаммоларига айланди. Айниқса, 1986 йил 26 апрель куни Чернобил АЭС IV блокининг ишдан чиқиши натижасида жуда катта миқдордаги радиациянинг ҳавога тарқалиши мазкур минтақанинг яшашга мутлақо яроқсиз бўлиб қолишига сабабчи бўлди.

Инсоният олдида жаҳон иқтисодини ўстириш учун энергияга бўлган эҳтиёжни қондиришдан ўзга чора йўқ. Бироқ, бугунги кунда электр энергиясини ишлаб чиқариш жараёнида мавжуд табиий муҳитга таъсир даражасини камайтирган ҳолда энергияни кўпроқ ишлаб чиқариш масаласи кўндаланг бўлиб

турибди. Шунинг учун ҳам бу муаммони ижтимоий тараққиётнинг келажагини белгилаб берадиган энг муҳим омиллардан бири сифатида жаҳоншумул аҳамиятга молик муаммолар сирасига киритилишини ҳаётнинг ўзи тақозо этмоқда.

Хомашё ресурсларидан фойдаланиш ва экологик мувозанатни сақлаш муаммоси. Жаҳон статистик ахборот марказлари берган маълумотларга қараганда, XX асрнинг бошидан то ҳозирги кунгача ишлаб чиқарилган кўмирнинг 45%, темир рудасининг 57%, нефтнинг 76%, табиий газнинг 80%и кейинги 25 йилга тўғри келар экан. Ана шундай ҳолатни хомашёнинг бошқа турлари тўғрисида ҳам гапириш мумкин. Таҳлилларга қараганда, 90-йилларда ишлаб чиқарилган хомашё миқдори 60-70-йиллардагига қараганда 1,5-2 баробар кўпайган.

Ер юзида вужудга келган бундай ҳолат, бир томондан, инсониятни хомашё ресурслари билан таъминлаш имкониятлари, ҳосилдор ерлар ва ичимлик суви манбалари, шунингдек, бошқа хомашё захираларининг камайиб кетиши каби бошқа бир қатор муаммоларни келтириб чиқаради.

Вужудга келган экологик вазият, табиий муҳит инсон организмга ва унинг ишлаб чиқариш фаолиятига таъсир этмасдан қолмайди. Бошқа томондан эса, фан-техника тараққиётининг кўлами асосида ижтимоий-иқтисодий тараққиёт даражасини хомашё ресурслари, фойдали қазилмалари билан етарли миқдорда таъминлаш муаммосини ҳам назардан соқит қилмаслик керак. Мазкур муаммони ижобий ҳал қилиш учун, иқтисодчиларнинг таҳлилларига кўра, жаҳон мамлакатларининг ҳар бири ўзи ишлаб чиқарган ялпи миллий маҳсулогнинг 3-5% миқдорида маблағ ажратиши зарур. Демак, ҳар йили ўрта ҳисоб билан 650-850 миллиард доллар ҳажмида маблағ ажратилиши талаб этилади.

Жуда кўп ривожланган мамлакатларда ичимлик сувининг танқислиги туфайли кийинчиликлар юзага чикмоқда. Айни шу мамлакатлардан 42-45% км³ ҳажмида саноатдан чиққан ифлос оқава сувлар сув хавзалари, кўл, денгиз, океан сувларини ўзининг захарли таркиби билан булғамоқда. XXI аср бошларига келиб, тоза ичимлик сувларига бўлган эhtiёж дунё миқёсида асримизнинг 90-йилларига нисбатан яна 2,3-2,5 баробар ошди.

Дунё океанининг ифлосланиши, жонли табиатнинг йўқотилиши янада хавфли тус олмоқда. Ҳар йили океанларга 12-15

миллион тоннага яқин нефть ва нефть маҳсулотлари тўкилмоқда, шаҳарларнинг кенгайиши, саноат корхоналарини қуриш учун минг-минглаб гектар ер майдонлари ажратиб берилмоқда, ўрмонлар кесилиб яшил ерлар камаймоқда. Бу тенденция, айниқса, ривожланаётган мамлакатларда хавfli тус олмақда. Дунёда ҳар йили 0,8% тропик ўрмонлар йўқолиб бормоқда, 200 минг км² территориядаги тропик ўрмонлар кесилиб қайта тикланмай қолмоқда. Ҳозирги пайтда йилига 8,3 млн. гектар, яъни минутига 16 гектар ўрмон йўқотилмоқда. Табиий мувозанатнинг дунё миқёсида тез ўзгаришининг оқибати ҳозирнинг ўзидаёқ инсоннинг яшаши ва фаолияти учун ўта зарур бўлган мўътадил муҳитнинг бузилишига олиб келмоқда.

Давримизнинг салбий белгиларидан яна бири шундаки, инсон фаолияти кўламидининг миқёси тобора биосферани тўла эгаллаб, эндиликда космосга ҳам таъсир эта бошлади.

Озиқ-овқат муаммоси ва биосфера бугун катта долзарб масалага айланди. Ниҳоятда тез ўсиб бораётган дунё аҳолисини озиқ-овқат билан таъминлаш муаммоси кейинги пайтларда жаҳоннинг бир қанча минтақаларида анча кескинлашди. Мавжуд маълумотларга асосан, дунё халқларининг 2/3 қисми доим озиқ-овқат тақчиллиги ҳукм сураётган мамлакат халқлари ҳиссасига тўғри келмоқда. Бу минтақаларда экиладиган ер майдонлари аҳоли жон бошига нисбатан камайиб, 0,2 гектарни ташкил этмоқда. Қолбуки, 1950 йилда бу кўрсаткич 0,5 гектарни ташкил этган эди.

Озиқ-овқат захираларининг ўсишини, бир томондан, ишланадиган ер майдонларини кенгайтириш ҳисобига, иккинчи томондан экилаётган майдонларнинг ҳосилдорлигини ошириш ҳисобига таъминлаш мумкин. Кейинги пайтларда ҳосилдорликни кўпайтириш устида жуда кўп ишлар қилиниб, 80-йилларнинг охириларига келиб дунё миқёсида етиштирилган маҳсулот ўсишининг 90% ҳосилдорликни кўтариш ҳисобига тўғри келди. Аммо, бизга маълумки, бундай муваффақиятларга фақат табиатга ҳаддан зиёд қилинган қаттиқ зуғум натижасидагина эришилди. Жуда кўп ерлар бундай тазйиққа дош бера олмасдан ишдан чиқа бошлади. Бу ерларни табиий ҳолатига қайтариш учун имконият қолмади.

Бундай таҳликали ҳолатнинг сабабларини аҳолининг табиий ўсиши н ихоятда тез сураглар билан кўпайгани, уларнинг иш ва озик-овқат маҳсулотларига бўлган эҳтиёжларини қондиришга бўлган интилиши билан табиий муҳитнинг экологик мувозанатини сақлаш учун етарли маблағни топа олмаётганлигидан излаш керак.

Ривожланган ва кам тараққий этган мамлакатлар ўртасидаги тафовутни йўқотиш ҳам давримизнинг энг чигал жаҳоншумул муаммолари қаторидан ўрин олди. Ривожланган мамлакатларда замонавий технология, илғор ишлаб чиқариш малакаси ва инсониятнинг илмий-техника ютуқлари системалаштирилган билимлар захираси тўпланиб, шу билан бирга аҳолининг табиий ўсиш даражасининг пастлиги бошқа мамлакатларга нисбатан ўз мамлақати аҳолисининг иқтисодий яшаш тарзининг бекиёс даражада яхшиланишига олиб келди. Бу мамлакатларда олиб борилаётган иқтисодий сиёсатнинг ўзига хос томонлари шундаки, мазкур мамлакатларда индустриалаштириш жараёни асримизнинг 70-йиллари бошидаёқ тугалланиб, энг аввал АҚШ ва кейинчалик Германия, Япония ва бошқа ривожланган мамлакатлар ишлаб чиқариш тараққиётининг янада юқорироқ босқичга ўта бошлади. Бунда илмий-техника ютуқлари кўпроқ талабга мос ва юқори технологияни ривожлантиришга кўп эътибор берилди, табиийки, оқибатда жуда катта фойда олина бошланди. Бундай ишлаб чиқариш жараёнида малакасиз ёки кам малака ва билимга эга бўлган ишчи кучларига эҳтиёж кескин камайиб кетади.

Бунда иқтисодий тараққиёт даражаси табиий ресурслар ёки ишлаб чиқарилган маҳсулотлар билан эмас, балки илмий-билим, технология, мураккаб машина ва ускуналар билан ўлчанади. Ривожланаётган мамлакатлар бу даражага етишиш учун бир қатор жараёнлардан ўтган.

Биринчидан, бу мамлакатлар табиий бойликлари ҳисобига орттирилган миллий даромад миқдорининг мамлакат аҳолиси жон бошига тушадиган салмоғи кескин даражада кўпайди.

Иккинчидан, мамлакат аҳолисининг туғилишини чегаралаш, уларга сарфланадиган маблағни юқори технологияни эгаллашда зарур бўлган мутахассислар етказиш учун сарфлаш кўзда тутилди.

Учинчидан, илмий-тадқиқот, олий ўқув юртлари ва маорифга тараққиётни таъминловчи асосий манба сифатида қаралиб, биринчи даражали аҳамият берилди. Чунки юқори

технологияни эгаллаш юксак малакали илм эгаларини талаб қилади. Ижтимоий таракқиёт даражасини белгиловчи энг асосий омил илмий тафаккур эса жамият аъзоларининг маърифатлилик даражасини белгилаб беради. Бу соҳада, бутун жаҳон миқёсида фан ва таълимга 3-4% ялпи миллий маҳсулотнинг миқдориди маблағ ажратилаётган бир пайтда, Ўзбекистонда бу кўрсаткич 8,3% миқдорда эканлиги келажакка катта умид билан қарашга имкон туғдиради.

XX асрнинг сўнги ўн йиллигида баъзи мамлакатлар ўртасидаги иқтисодий кўрсаткич орасидаги тафовут тобора кучайиб бораётганлиги ни кузатиш мумкин. Агар XX асрнинг 60-йилларида Ҳиндистонда ишлаб чиқариладиган ялпи ижтимоий маҳсулот жон бошига 50-70 долларни ташкил этган бўлса, Афғонистонда 60-70 доллар, Туркияда 243 доллар, Японияда 1400 доллар, АҚШда 3600-3800 долларни ташкил қилган. 1994 йилги маълумотларга мувофиқ, ялпи миллий маҳсулот жон бошига: Ҳиндистонда 370 доллар, Афғонистонда 80 доллар, Туркияда 3900 доллар, Бангладешда 125 доллар, Германияда 22 минг доллар, Италияда 14,8 минг доллар, АҚШда 26 минг доллар, Жанубий Кореяда 8,7 минг доллар, Японияда 37 минг долларни ташкил қилган. Демак, Учинчи дунё давлатларининг камбағаллашиши янада кучайиб бормоқда. Бунинг бош сабабчиси, шу мамлакатлардаги демографик жараён эканлиги таъкидланмоқда. Аҳолининг фарат миқдори й жиҳатдан ўсишининг ўзи кўр-кўрона яхши яшаш тарзига олиб келавермайди. Бунинг учун мамлакат аҳолисининг этиқоди, миллий психологияси, кадрият ва анъаналарини ҳисобга олган ҳолда фаол демографик сиёсат олиб бориш зарур.

Демографик муаммолар ва унинг фалсафий таҳлили бугунги кунда кўпгина олимлар томонидан олиб борилмоқда. XX аср ўзининг бир қатор белгилари билан олдинги барча даврлардан кескин фарқ қилади. Хусусан, XX асрни яна «демографик портлаш» давридир, деган қарашлар ҳам кенг тарқалган. Бунда қолган барча жаҳоншумул муаммоларни келтириб чиқарувчи бош сабаблардан бири ҳам айнан ер юзиди аҳолининг тез суръатлар билан кўпайиши билан бевосита боғлиқ эканлиги назарда тутилади.

«Демографик порглаш» тушунчаси ижтимоий-тарихий та-
раққиётнинг қисқа бир даврида, муайян минтақа ёки мамлакатда
ва шунигдек, бутун ер юзида табиий тугилиш ҳисобига аҳоли
миқдорининг ниҳоятда тез кўпайишини англатади.

Инсониятнинг олдида ана шундай хавф борлиги тўғрисида
дастлаб инглиз иқтисодчиси Томас Роберт Мальтус (1766-1834
йиллар) огоҳлантирган эди. У ўзининг «Аҳолишуносликнинг
қонунияти тўғрисида тажрибалар» номи китобида аҳолининг
геометрик прогрессия бўйича кўпайишини, унинг ҳаёт кечириши
учун зарур бўлган моддий неъматларнинг кўпайиши арифметик
прогрессия бўйича рўй беришини айтган эди. Мальтус бу жараён-
нинг олди олинмаса, яқин келажакда, планетар масштабда, табиий
муҳит бериши мумкин бўлган моддий неъматлар миқдори билан
жуда тез суръатларда кўпаяётган дунё аҳолиси эҳтиёжи ўртасида
зиддият вужудга келишини башорат қилган эди. С. Хантингтон
ҳам бу борада кўп жар солди.

Дарҳақиқат, бундан 6-8 минг йиллар олдин ер юзида 5 мил-
лион атрофида одамлар истиқомат қилишган, деб тахмин қили-
нади. Бу кўрсаткич эрамининг бошларида 230 миллион, 1-минг
йилликнинг охири 2-минг йиллик бошларида, яъни Беруний
замонида 305 миллион; 1500 йилда 440 миллион; 1800 йилда 952
миллион; 1900 йилда 1656 миллионни ташкил этган. XVI аср
бошидан XIX аср бошигача, яъни уч аср мобайнида бу кўрсаткич
174 фоизга ошганлигини; 1900 йилдан то 1999 йилгача эса бу
нисбат салкам 4 баробар ошганлигини кузатамиз.

XX асрнинг иккинчи ярмида ер юзи минтақаларида аҳоли-
нинг табиий кўпайиш суръатлари турлича бўлиб, бу ўз навбатида,
Ер юзида минтақалар, мамлакатлар, халқлар салмогининг кескин
ўзгаришига олиб келмоқда. Масалан, 1800 йилда (Наполеон
замонида) Франция аҳолиси 27 миллион кишини. Ер юзи
аҳолисининг 3 фоизини ташкил этган бўлса, Филлипин
оролларида яшаётган аҳоли 1,6 миллион киши миқдорида бўлиб,
планета аҳолисининг умумий салмоғига нисбатан 0,16 фоизни
ташкил этарди. 1999 йил 13 октябрь куни Ер юзи аҳолиси олти
миллиардлик довонни босиб ўтди. Франция аҳолиси 56,2
миллионни, Ер юзи аҳолиси салмогининг 0,94 фоизини,
Филлипин аҳолиси ҳам 65 миллион кишини ташкил этиб, жаҳон
аҳолисидаги салмоғи (1,05%) бўйича Франциядан ўзиб кетди. Бу

борада миллиарддан кўп аҳоли яшайдиган Хитой ва шу кўрсаткич томон бораётган Ҳиндистон алоҳида ўрин тутлади. Хуллас, бу масала бир мамлакат доирасидан чиқиб жаҳон муаммосига айланди. У билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилиш учун ҳам бутун жаҳонда муштарак фаолият олиб бориш зарур.

Ўзбекистон глобал муаммолар қаршисида қандай макомни эгаллаган? Мамлакатимизнинг келажаги тўғрисидаги илмий-фалсафий башорат Президентимиз И.А.Каримовнинг «Ўзбекистон келажаги буюк давлат», «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари», «Ўзбекистон XXI асрга интиломда» ва бошқа яна бир қатор асарларида асосли равишда баён қилиб берилган. Мазкур асарларда Ўзбекистоннинг минтақамиздаги ўзига хос ўрни, улкан табиий ресурслари, демографик омил ва инсон салоҳиятини инобатга олиб, бой маънавий меросимиз, тарихий тажриба, миллий қадриятларимизга асосланиб, яқин келажакда мамлакатимиз, шубҳасиз ривожланган давлатлар қаторидан муносиб ўринга эга бўлиши кераклиги башорат қилинган.

Президент Ислом Каримов тўғри таъкидлагани каби: «Жаҳон цивилизацияси хазинасига улкан ҳисса қўшган бой тарихимиз, буюк маданиятимиз, кўп авлодлар ҳаёти давомида вужудга келган беқиёс табиий ва ақлий имкониятларимиз, халқимизнинг юксак маданияти ва ахлоқий қадриятларимиз, заминимизда яшаётган одамларнинг меҳнатсеварлиги, саховатлилиги, бағрикенглиги ва жаҳон ҳамжамиятида ўзига муносиб ўринни эгаллашга бўлган истаги бунинг гаровидир».

Шу ўринда савол туғилади: Ўзбекистонда табиат, жамият ва инсонни асраш йўллари қандай йўсинда амалга оширилмоқда?

Албатта, мамлакатимизда собиқ Иттифокдан мерос қолган энг глобал муаммо – Орол фожиаси эканлигини биламиз. Бу борада республикамиз минтақадаги давлатлар орасида кўпдан-кўп ташаббусларни ўртага ташлаб келмоқда. Шу билан бирга мамлакатимиз аҳолиси ҳам муттасил ўсиб бормоқда.

Республикамизда «демографик портлаш» асосан, XX асрнинг иккинчи ярмида рўй бериб, бу жараён (бошқа бирор жиддий омиллар таъсир этмаса) XXI асрнинг дастлабки ўн йилликлари охиригача давом этиши башорат қилинган эди. Бугун бу башорат ўз тасдиғини топди. Республикамизда ҳозирги

вазиятда вужудга келган ўзига хос «...демографик вазият ғоят муҳим хусусиятлардан биридир, – деб қайд қилган эди Президент И. А. Каримов, – Жумҳуриятимизда аҳоли ва меҳнат ресурслари ҳар йили юксак суръатлар билан ортиб бормоқда». Жумладан, 1980 йилда аҳолининг бир йиллик табиий ўсиши 421161 кишини ташкил этди, бу кўрсаткич 1989 йилда 480621 кишини; 1997 йилда 580673 кишини ташкил этди.

Ўзбекистон ўз аҳолисининг ўсиши билан боғлиқ масалаларни, айтиш мумкинки, муваффақиятли ҳал қилишга киришди. Президентимизнинг бозор муносабатларига ўтишда аҳолини кучли ижтимоий муҳофаза қилиш сиёсати, республикамизда бўлиши мумкин бўлган ижтимоий тенгсизликнинг олдини олишга хизмат қилди.

Кейинги пайтларда республика ҳукумати оналарнинг соғлиғини муҳофаза қилиш, тугилган ҳар бир чақалоқ олдида ота ва онанинг, қолаверса, жамиятнинг жавобгарлик ҳиссини ошириш борасида, шунингдек, фарзанднинг ота-она ва Ватан ҳамда халқи олдидаги бурчларини чуқур англашлари учун жуда катта маънавий рағбатлантирувчи тадбирлар ишлаб чиққанлиги ўта муҳим аҳамият касб этди. Шу мақсадда «Соғлом авлод» жамғармасининг тузилиши, «Соғлом авлод учун» орденининг таъсис этилиши фикримизнинг далили бўлади.

Бугунги кунда ўзбек халқининг қадриятлари асосида ёш авлод дунёқараши шакллантирилганда, шубҳасиз аждодларимизнинг ўз Ватани, табиий муҳитга бўлган меҳр-муҳаббатли бўлиш каби муққадас туйғусининг авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтаётганлигини ва бу мерос олдида чуқур масъулият ҳисси бўлиши зарур эканлигини ҳисобга олиш лозим.

Бугун “умумбашарий”, “минтақавий” ва “маҳаллий” муаммолар тушунчалари ўзаро кесишмоқда. Албатта демография, экология, экологик таназзул, экосистема, демографик портлаш, демографик сиёсат, футурология ҳар куни ўз муаммоси билан инсониятни ғафлатда қолдирмоқда. Умумбашарий муаммоларнинг вужудга келиш сабаблари аён, лекин чора кўришга келганда нимагадир сусткашлик қилмоқдамиз. Илмий-техника тараққиёти ва унинг социал оқибатлари экологик муаммоларда намоён бўлмоқда. Умумбашарий экологик муаммоларда демографик омилнинг ўрни ҳам мавжуд. Демографик портлаш ва чегара билмас истеъмолчилик маданияти бугун дунё экологиясини мушкул

аҳволга солиб қўймоқда. Бунга қарши чора-тадбирлар ишлаб чиқиш вақти келди.

ЭКОЛОГИЯ ВА БАРҚАРОР РИВОЖЛАНИШ КОНЦЕПЦИЯСИ

Глобал экологик, демографик ва бошқа факторлар ҳозирги замон жамиятининг барқарорлигини издан чиқармоқда, у эса, ўз навбатида, жуғрофий, геостратегик, иқтисодий, сиёсий, миллий-диний манфаатлар нуктаи назаридан зиддиятларга тўла. Барқарор ривожланиш (инглизча-Sustainable development. Бу тушунчани БМТ Ташқи муҳит ва тараққиёт халқаро қўмитасининг раиси Г.Х.Брутланд 1987 йилда таклиф қилган) – давлат, халқ, миллатларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши ва экологик муҳитнинг бир-бири билан узвий боғлиқлигини кўрсатувчи, атама. “Барқарор ривожланиш” тушунчаси замирида биринчи навбатда, иқтисодий-ижтимоий ривожланиш, бизни ўраб турган муҳит алоҳида соҳалар эмас, балки, улар бир-бири билан узвий боғлиқ деган фикр ётади. Илм-фан, техниканинг ривожланиши, янги технологияларнинг турмушга кириб келиши, бир томондан, кишиларнинг турмуш тарзини оширса, иккинчи томондан, табиий муҳитга салбий таъсир ўтказмоқда. Шу билан бирга, кўпгина давлатлар иқтисодий ночорлик, ижтимоий қолоқлик, экологик танглик шароитида яшаб келмоқда. Шу маънода давлат, халқ, миллатлар, ўз тараққиёт фалсафасида, иқтисодий самарадорликни, ижтимоий адолатли ва экологик оқиллик билан ҳамоҳанг тарзда, кўзда тутмоқликлари даркор. Акс ҳолда, иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш табиий муҳитга катта зиён етказиши мумкин. Натижада, биз, келажак авлодга гуллаб-яшнаш имконига эга бўлган ижтимоий муҳитни эмас, аксинча, сувсиз чўл ҳамда саҳроларни, қовжираб ётган ерларни мерос қолдирамыз.

Барқарор ривожланиш концепцияси ўз олдига бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган кўпгина вазифаларни қўяди. Уларнинг асосийлари: 1) ночорликка қарши кураш, уни тугатиш масалалари; 2) янги иш ўринларини яратиш; 3) табиий муҳитни тиклаш ва сақлаб қолиш; 4) соғлиқни сақлаш, аёллар ва болаларнинг ҳаётини яхшилаш; 5) кишиларнинг турмуш фаро-

вонлигини ошириш ва ҳоказолардан иборатдир. Барқарор ривожланиш кенг тушунча бўлиб, у юқорида кўрсатилганларни қамраб олибгина қолмай, балки, уларни ҳал қилинишининг ташкилий масалаларини ҳам ўз ичига олади.

Барқарор ривожланиш ғоясига 1972 йилда, Стокгольмда бўлиб ўтган, инсонни ўраб турган, ташқи муҳит масалаларига бағишланган, биринчи Халқаро анжуманда асос яратилди. 1983 йилда, БМТ, Ташқи муҳит ва тараққиёт халқаро қўмитасини тузди. Орадан гўрт йил ўтгач, бу қўмита ўзининг, дастлабки, «Бизнинг умумий келажагимиз», деб номланган, ҳисоботида инсоният ўз ишбилармонлик фаолиятини ва турмуш тарзининг кўп жиҳатларини ўзгартирмоғи керак, деб огоҳлантирди. Акс ҳолда, инсоният олдида оғир синовлар ва ташқи муҳитнинг кескин ёмонлашуви кутилмоқда, дея таъкидланди.

Брутланд қўмитаси (БМТ Ташқи муҳит ва тараққиёт қўмитасининг раиси – Г.Х.Брутланд номи билан аталган) фикрига кўра, иқтисодий соҳа кишиларнинг эҳтиёжларини ва қонуний талабларини қондириши керак, лекин, иқтисоднинг ривожланиши Ер қуррасининг экологик имкониятлари чегарасидан чиқиб кетмаслиги лозим. Шундай қилиб Қўмита, барчани, ташқи муҳит учун хавфсиз бўлган иқтисодий ривожланишнинг янги асрига чақирди.

1992 йилнинг июнь ойида, Рио де Женеиро шаҳрида, БМТнинг ташқи муҳит ва тараққиётга бағишланган, анжумани бўлиб ўтган. Бу анжуманда дунёнинг 179 давлати қатнашиб, «XXI асрнинг кун тартиби», деб номланган Декларацияни қабул қилдилар. 700 бетдан иборат, бу, дастурда барқарор ривожланишнинг барча жиҳатлари ёритиб берилган. Декларация икки масалани: а) ташқи муҳитнинг юқори сифатлилиги ва б) бутун дунё халқлари учун соғлом иқтисодни яратиш мақсадлари йўлида халқаро ҳамкорликни кенгайтириш лозимлигини ўз ичига олади. «Барқарор ривожланиш» тушунчаси эса, «XXI аср кун тартиби» дастурида, қашшоқлик ва ташқи муҳитнинг емирилишига қарши кураш услубидир, дея таъриф берилган. Ўзбекистон Республикаси ҳам ушбу Декларацияга қўшилган.

Бугунги кунда атроф муҳитни муҳофаза қилиш масалалари ниҳоятда муҳим ва долзарб аҳамият касб этиб бораётганидан келиб чиққан ҳолда, қуйи палатамиздаги 15 та депутатлик ўрни

Ўзбекистон Экологик ҳаракатидан сайланган депутатларга берилди.¹ Масалан, ҳозирги замонда, бутун сайёрамиз миқёсида, вужудга келган экологик вазият ҳам жамият фаолиятининг табиатдаги инъикосидир.

ЕР ШАРИ ХАВФ ОСТИДА

Шуни тан олиш лозимки, баъзи вазиятда мажбуриятлар ҳуқуқларга нисбатан олдинроқ пайдо бўлиши керак, айти шу ҳолат ғарбда экологик инқирозни келтириб чиқарди. Дунё миқёсида биз билган энг бадгумон олимлар сайёрамизнинг бор-йўғи эллик йиллик умри қолган деб ҳисоблашмоқда. Улар фикр-мулоҳаза юритишда бағоят эҳтиёткор бўлганлари ҳолда, агар аҳвол шу зайлда кетаверса, эллик йилдан кейин ер юзида ҳеч қандай ҳаёт қолмайди, дейишмоқда. Аксарият олимлар инсониятга атиги уч йил, нари борса ўн йил умр ажратишмоқда. Энг “инсофдилари” ҳам ўн беш йилдан у ёғига ўтишмаяпти. Бу энди ҳар бирининг ўз мушоҳадасига боғлиқ. Боринги, бу олимлар башариятга юз ёки минг йил беришган тақдирда ҳам инсон зоти шунга рози бўлиб қолавериши керакми?

Мабодо кейинги ўн йил мобайнида ҳукуматимизда муайян ўзгаришлар рўй бермаганида сиз ўқиб турган шу ахборот ҳам дунё юзини кўрмасди. Ҳукуматлар гарчи бизга ҳамма нарсани билишга руҳсат беришмаса ҳам ҳар қалай ўзгаришларга дуч келишди ва соф ҳаёт билан ҳамкорлик қила бошлашди. Бироқ, улар барибир биз мавжуд вазиятдан тўлиқ хабардор бўлишимизга имкон беролмаяптилар, чунки у ҳолда ҳамма «Э, менга нима!» деб ўз ишини йиғиштириб кўйишига ва бу ҳол тўлиқ тартибсизликка олиб келишига ишончлари комил эди. Барча нарсага қўл силкигандан кўра йиғинчоқликнинг пайти эмасмикан ҳозир? Инсон онги улкан куч-қудратга эга. Биз нима қилишимиз кераклигини била оламиз. Биз — инсоният оддий дунё биз ҳақимизда билганидан ҳам каттароқ, умидлироқ хилқатмиз. Келинг, ҳаётимизнинг соя, қоронғу томонлари тўғрисида ҳам бир

¹ Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. 2010 йил, 16 ноябрь.

гаплашиб олайлик. “Тайм” журналининг 1989 йил 2 январь сонига назар ташлайлик. Ва ниҳоят, 1988 йилга келиб жаҳон махфий ҳукумати бязга экологик муаммоларга доир айрим ахборотлар билан танишиб чиқишимизга имкон беришга қарор қилди. Бу шу мавзуда дунё бўйича дастлабки қатга чиқиш эди. “Тайм” журнали йил одамани танлаш анъанасидан воз кечиб, бутун Ер шарини “йил сайёраси” деб эълон қилди. Журналнинг шу сони бошдан-оёқ ҳалокатга учраётган Ер шари ва унинг муаммоларига бағишланди.

Агарда сиз мазкур муаммолар 1989 йили қай тариха берилгани билан танишганингизда ва улар ҳозирги чиқишларда қандай ёритилаётгани билан қиёслаганингизда ўша пайтда – 1989 йили ҳақиқати бизга етарлича ёритилмаганини тушунган бўлардингиз. Ўшанда бизга берилганлари ҳақиқатнинг урвоғи эди, холос. Бироқ, ҳатто шу туфайли ҳам басир кўзлар очилди, биз Она Еримизни қандай аянчли аҳволга келтириб кўйганимизни англаб ета бошладик.

Бу ўринда Ер сайёрасининг айрим муаммоларини кўриб чиқамиз, холос. Ҳолбуки, Ерга ҳозирдаёқ кўплаб турли-туман сценарийлар (ҳалокат йўналишлари) таъсир ўтказиб турибди. Мабодо ана шу Яратганнинг ўзи инъом этган тизимларнинг ақалли биттаси ишдан чиқса ҳам пировард оқибатда сайёрадаги бутун ҳаёт ҳалокатга учраши муқаррар. Ваҳоланки, ҳозирги дақиқада барча табиат тизимлари ишдан чиқиш ёқасида турибди – масала улардан қай бири биринчи бўлиб бузилишида қолган, холос. Ушбу тизимлардан биттаси бузилса бас, якуний натижада қолган ҳаммаси бузилади ва Ер юзида инсон ҳаётидан номиншон қолмайди. Сайёра ҳалокатга учрайди ва биз Миррих ёки динозаврлар сингари йўқ бўлиб кетамиз.

Яқин ўтмишда, XX аср бошларида Ер шарида 30 миллиондан зиёд жонли организм яшарди. 1993 йилга келиб, улардан 15 миллионга яқини қолди, холос. Ҳаётнинг мана шу шаклларини яратиш учун миллиард йиллар керак бўлган ва қандайдир юз йил ичида – фазовий микёсда олганда кўз очиб юмгунча ер юзидаги ҳаётнинг нақ ярми қирилиб кетган! Ҳозирги вақтда ҳар бир дақиқада Ер юзининг қаериладир жонли мавжудотларнинг 30га яқин тури буткул йўқолиб кетаяпти. Башарти сайёрамизга фазодан туриб қарай олганингизда қурраи

заминимиз талвасада жон бераётганига гувоҳ бўлардингиз. Бирок биз гўё ҳеч нима юз бермаётгандек бемалол, хотиржам яшаяпмиз. Мол-дунё орттириш йўлида елиб-югурамиз, турли марқадаги машиналарда сайр қиламиз, устига-устак «Биз ҳақмиз» деб ўзимизни алдаганимиз-алдаган. Боқибеғамлик, тепса-тебран-маслик бундан зиёда бўладими, ахир!? Бирок, очигини айтганда, Ер шарида ҳаёт-мамот масаласи кўндаланг бўлиб турибди ва муқаррар ҳалокатни фақат айрим кишиларгина жиддий тушунаётгандек кўринади.

90-йиллар аввалида атроф муҳитнинг улкан муаммоларини муҳокама қилиш, бутун дунё вакиллари Рио-де-Женейрога тўпланишганида инсоният глобал хатарни сал-пал ҳис этди. Бу муаммолар шу қадар жиддийки, унинг ортидан бошқа, янада жиддийроқ муаммолар келиб чиқмоқда – биз ўз-ўзимизни умумжаҳон молиявий танглигига дучор қилдик ва шундан кейин Ер шари аҳолисининг катта қисми очлик ҳамда бошқа муаммоларни бошдан кечирмоқда. Аслини айтганда-ку, атроф муҳитни соғломлаштириш учун етарли маблағга эга эмасмиз. Аммо бу ҳол қўл қовуштириб ўтиришимиз учун етарли баҳона бўла олармикан?

1992 йили жаҳондаги барча мамлакатларнинг вакиллари атроф муҳит муаммоларини муҳокама қилиш учун Рио-де-Женейро шаҳрида “Ер саммит”ига тўпланишди. Инсоният бешиги бўлган она сайёрамизни йўқотиб қўйишдек улкан хавф-хатар кўндаланг турганлиги боис ҳам бу йигилишга жаҳон тарихида илк бора энг кўп миқдордаги давлат раҳбарлари таклиф этилган эди. Уларнинг кўпчилиги етиб келди, лекин дунё миқёсида табиатни энг кўп ифлослантирувчи давлат – АҚШ бу анжуманда иштирок этишни истамади. Унинг сиёсий раҳбарлари пул, иш ва иктисодиётни Ер сайёраси омон қолишидан ҳам муҳимроқ, дейишлари ҳеч кимга сир эмас.

Беш ой ўтгандан сўнг, 1992 йил 18 ноябрда “Жаҳон олимплари инсониятни огоҳлантиради” номли ҳужжат эълон қилинди. 71 мамлакатдан 1660 дан зиёд етакчи олимплар, шу жумладан ҳозирда ҳаёт бўлган Нобель мукофоти нишондорларининг ярмидан кўпроғи бу ҳужжатга имзо чеккан. Бу эса дунё қачонлардир тадқиқотчиларнинг шундай кучли гуруҳидан олган энг хавотирли огоҳлантириш эди. Сиз дунё бу ҳужжатга катта

ишонч билан қараган ва уни диққат билан ўрганиб чиққан бўлса керак, деб ўйлаётгандирсиз, ҳойнаҳой. Ўша ҳужжат қуйидагича бошланади: «Кишилиқ жамияти билан табиат ўзаро зидлашув ҳолатларига келишди. Инсоният фаолияти атроф-муҳитга ва унинг ҳаётий жиҳатдан муҳим бойлиқларига улкан ва аксари ҳолларда тузатиб бўлмас зарар етказмоқда. Агар биз кундалиқ хатти-ҳаракатларимизнинг кўпчилигини назорат остига олмас эканмиз, улар инсонлик жамияти, наботот ва ҳайвонот оламларига биз истаётган келажакни жиддий хавф-хатарга қўяди, қолаверса, у тириклик дунёсини шу қадар ўзгартириб юбориши мумкинки, пировард оқибатда бу дунё ҳаётини биз билган ҳозирги йўналишимиз олиб бориши мумкин бўлган зиддиятлардан қочиб кетмаслик истасак, зудлик билан туб ўзгаришлар қилмоғимиз даркор»¹.

Шундан кейин мазкур ҳужжат-огоҳлантиришда сув, уммонлар, тупроқ, атмосфера ифлосланиши, ўсимлик ва ҳайвонлар қирилиб кетаётгани, ер юзи аҳолиси ҳаддан зиёд кўпайиб кетаётгани каби энг танг вазиятлар санаб ўтилади. Сўнгра катъиян шундай дейилади: «Қаршимизда турган хавф-хатарни бартараф этиш имконияти йўқолиб, инсоният келажакни бекиёс даражада ёмонлашиб кетгунига қадар бир ёки бир неча ўн йилликлар қолди, холос. Биз, қуйида имзо чекаётган олимлар, жаҳон илмий ҳамжамиятининг илғор қисми мазкур ҳужжат орқали бутун инсониятни бизни нималар кутиб турганидан огоҳлантириямиз. Агар биз башарият бошига тушадиган улкан азоб-уқубатларга ва шу сайёрадаги умумий уйимизга тузатиб бўлмас зарар етишига йўл қўймасликни хоҳлар эканмиз, Ерга хизмат кўрсатишимизда ва унда кечаётган ҳаётимизда туб ўзгаришларни амалга оширмоғимиз зарур»².

Таассуфлар бўлсинки. Ер шарида ҳар қачонгидан ҳам юксак мақомда ўтган бу илмий анжуманнинг огоҳлантиришига дунёнинг катта қисми диққат-эътибор бермади. Ҳа, инсоният бошидан дўпписини олиб, яхшилаб ўйлаб кўриши, «Аҳвол шу даражада танг экан, ҳамма ишни тўхтатиб, зудлик билан зарур чора-тадбирлар кўриш керак!» дейиши зарур эди!

¹ БМТ МРМ статистик маълумотидан.

² БМТ МРМ статистик маълумотидан.

Бироқ ҳукуматлар яхши билишадики, бу тангликни бартараф этиш учун ҳаёт тарзини ўзгартириш даркор, бу эса сиёсий жиҳатдан ноқулайликлар туғдиради. Шундай “ноўрин” таклифлар қилаётган одамларнинг ҳолига тушиб қолишни эса биронта сиёсатчи ҳам истамайди. Сиёсатчиларнинг фикрига кўра, агар табиатни ифлослантириш тўхтатилса, иқтисодиёт қаттиқ шикастланади, ҳатто вайрон бўлиб кетиши эҳтимоли бор. Бинобарин, ҳозирда кечаётган жараён бойликнинг ҳаётга қарши урушидан бошқа нарса эмас. Бу даҳшатли ҳол, албатта. Лекин уни тан олмай иложимиз қанча?

Ҳа, буунги кунда барчани ташвишга солаётган экологик муаммоларни бартараф этиш, халқро ҳамжамиятнинг бу борадаги саъй-ҳаракатларини кучайтириш долзарб аҳамият касб этмоқда.

Атмосфера ҳавосини трансчегаравий муҳофаза қилиш умумжаҳон экологик муаммолардан саналиб, 1979 йилда қабул қилинган БМТ Европа иқтисодий комиссиясининг (ВИК) Атмосфера ҳавосининг узоқ масофаларида трансчегаравий ифлосланиши тўғрисидаги конвенцияси атмосфера ҳавосининг ифлослантиришга қарши курашишда ҳамкорликдаги ҳаракатлар учун асос яратди. Конвенция атмосфера ҳавосини ифлослантириш, унинг минтақавий даражадаги оқибатларини ўрганиш ва мониторинги ҳамда чиқиндиларни камайитириш стратегиясини ишлаб чиқиш соҳасида саъй-ҳаракатларни бирлаштиришни таъминловчи асосий халқро келушу влардан бири ҳисобланади. 1984 йилдан бошлаб то ҳозирги даврга қадар олтингургурт (олтингургурт диоксида), азот оксидлари, учинчи органик бирикмалар, оғир металлар ва барқарор органик ифлослантирувчи чиқиндилар ҳамда трансчегаравий оқимларнинг қисқартирилишига қаратилган саккизта протокол қабул қилинган.

Ўзбекистоннинг ҳам ҳаво ифлосланишига қарши кураш ва ҳавонинг сифатини назорат қилиш соҳасида ўз стратегияси мавжуд. Давлатимиз 1992 йил 8 февралдан МДХ давлат бошлиқлари имзолаган битимга мувофиқ тузилган МДХ мамлакатлари Давлаглари экология кенгашининг тўлақонли аъзосидир. Ўзбекистон ҳукумати томонидан экологик муаммоларни бартараф этиш борасида кенг кўламли ишлар бажарилмоқда. Бироқ, Ўзбекистон томонидан кўрилаётган чора-тадбирлар билангина умуминта-

кавий экологик муаммоларни тўла ечиб бўлмайди. Бунинг учун Марказий Осиё давлатларининг барчаси бу кутлуг йўлда бирлашишлари керак!

Нима учун барча тирик мавжудот ёши ўтган сайин қарийди? Нима учун касалликлар ривожланади? Касалликнинг асл моҳияти нимада? Касалликнинг белгиларини эмас, ўзини қандай даволаш мумкин? Мазкур китобча асосида мана шу ва бошқа муаммолар ҳақидаги ўйлар ётади. Гарчи табиат ҳаёт механизмларимизнинг шартли бўлишига эътибор бермай, ўзининг барча қонунларидан бирваракай фойдаланса ҳам, биз илм-фанни шартли равишда кимё, физика, биология, тиббиёт ва шу кабиларга бўламиз. Ҳодисаларнинг, айниқса, ҳаёт каби мураккаб жараённинг асл сабабларини ўрганиш учун мана бу қисми биология ёки физикага, бошқаси тиббиёт ёки физиологияга тааллуқли демай, муаммони ҳар тарафлама ўрганиб чиқиш зарур. Фақат шундагина турли экологик ҳалокатлар, айниқса, онкологик, вирусли, қон томирларга оид, диабет, шизофрения ва бошқалар билан курашиш муаммоларини муваффақиятли ҳал этса бўлади. Инсон ҳамма нарсани мукамал даражада кенг ва чуқур била олмаслиги боис, ушбу китоб жавоб беришга нисбатан кўпроқ саволлар қўяди.

БЕХОСИЯТ ЖОЙЛАР ЁХУД ЭКОЛОГИК ИНҚИРОЗ

Экологик ноқулайлик ёки сурункали касалликлар келиб чиқишининг сирли сабабларидан бири турар жой ёки иш жойларининг геопатоген зона (ГПЗ)ларда жойлашганидир. Бундай ерлар барча ҳудудларда қадимдан маълум бўлиб, халқ тилида “бехосият жойлар” деб аталади. ГПЗлар ер остидаги сув оқимлари Ер қобиғининг ёриқлари, геологик синиқлар, сунъий равишда ҳосил қилинган бўшлиқлар (масалан, қонлар ўрни)ни кесиб ўтиши оқибатида вужудга келади.

Геопатоген нурланишлар устун шаклида кўтарилиб, ҳеч қандай тўсиққа учрамай, кўп қаватли уйларнинг энг охирига ҳам бемалол етиб боради. Бундай жойларда организмнинг иммун (химоя) тизими ишдан чиқади, қувват меридианларининг фаолияти кескин равишда бузилади, ауранинг шакли ўзгаради, ҳаётий жиҳатдан муҳим бўлган қувват чакраларининг иши издан

чикиб, организм ташки муҳит шароитларига мослашуви ҳамда қаршилик кўрсатиши учун имкон бермайди. Уйлар ва ишхоналар ГПЗ чегарасида жойлашган ерларда ва уларнинг атрофида одамлар тез-тез оғир касалликларга чалинишади. Россия шифохоналаридан бирининг олимлари юрак, қон-томир, саратон, қандли диабет, сил каби хавfli касалликлардан азоб чекувчи 900 га яқин кишининг турар жойларини аниқлашганида, беморларнинг 49 фоизи ГПЗ да жойлашган уйларда, 51 фоизи эса ГПЗ чегарасида жойлашган уйларда яшаши маълум бўлди. Кўплаб тадқиқотлар ер қаъридан чиқувчи зарarli нурланишлар саратон, бепуштлиқ, ревматизм, артрит, сил, бўқоқ, бош оғриги, безгак, уйқусизлик, сурункали толиқиш ва бошқа турли хил сурункали хасталиклар ривожланишида жиддий роль ўйнашини кўрсатди.

ГПЗ нинг одамга таъсиридаги дастлабки белги-аломатлар бош оғриғи, уйқусизлик, бош айланиши, босинқираш, хавф-хатар туйғуси билан уйғониш, қўзғалувчанлик ортиб кетиши каби ҳолатлардан иборат. Бехосият жойдан олиб кетилмаган бемор тузалмайди, дард эса борган сари зўраяверади. Агар асабийлашувингизга ҳеч қандай сабаб бўлмаса, ёмон ухласангиз Одамнинг тўсатдан боши айланиб, кўзи тиниб кетиши ҳам унинг ГПЗхудудига кириб қолганидан далолат беради.

Иложи бўлса, ётоқ жойини ГПЗчегарасидан дарҳол олиб чиқиш, ундан химоя қилувчи материалларни зудлик билан излаб топиш керак. ГПЗни аниқлаш ва организм қуввати билан боғлиқ бошқа масалалар “Мадади Сино” соғломлаштириш академияси ҳамда “Ўзбекистон Чернобилчилари” уюшмасининг Даволаш-соғломлаштириш маркази мутахассислари томонидан ҳал қилинади. Бу ерда инсон ва турар жойининг биологик энергетикаси муаммолари бўйича муҳим тавсия ва кўрсатмалар берилади.

Масалан, бемор билан сеанс ўтказилиб, биомайдон, чакралар, организмга кирувчи-чиқувчи қувват оқимлари, биологик қувват ва унинг патологияси тўғрисида тушунча берилади. Сеансларда собиқ шўро Иттифоқининг (МДХ) қошида тузилган махсус “Верешчагин гуруҳи”нинг ошқор этилган илмий ишлари: ҳақим ва НАСА руҳиятшуноси Барбара Энн Бреннан; Хитой императорлари — ДАО табиблари, ҳинд йогалари (Рожа йога), инсон энергетикаси бўйича қадимда сўфийлар қўллаган зарур

муолажа амаллари қўлланилади. Беморнинг биоэнергетик ҳолатига ташхис қўйилади, тешилган чакраларининг иши патологик биоқувватни ижобий-фазовий қувват билан алмаштириш орқали тикланади ва бошқа ишлар бажарилади. Биринчи қабул 40 – 60 дақиқа давом этади.

Бемор билан сеанс ўтказилади. Асосий қувват меридианлари тикланади, назорат ташхиси қўйилади. Инсонни қувват-хўрлик (вампиризм) ва бошқа хил қувват тажовузларидан муҳофаза қилишни таъминлаш учун кўшимча равишда 4 та (оёқ-қўллардан 2 тадан) чакра очилади ҳамда мижознинг кони-лимфасига фазовий қувват, муқаддас жойлар қуввати «қуйилади». Қайтадан ташхис қўйилади ва дайди патоген қувват эфир танадан олиб тапланади. Якуний ташхис дастлабки ташхис билан қиёсланади, мижоз бундан кейин қувват тажовузидан қандай сакланиши кераклиги тушунтириб берилади. Иккинчи қабул 40 дақиқа ва ундан кўпроқ давом этади. Сеанслар ҳар бир бемор билан алоҳида ўтказилади.

Иккинчи қабул бошланишида бемор маълум шартларни бажарган ҳолда уйдан келтирилган сув асосида уйда, айникса ётоқхонада аввал шу уйда яшаган одамлардан, мархумлардан қолган, сотиб олинган, совға қилинган ва мерос бўлиб ўтган жиҳозлар ҳамда бошқа хил уй-рўзғор анжомларидан келувчи биологик патоген қувват бор-йўқлиги аниқланади. Бундан ташқари, яна шу сув асосида турар жойдан ўтган геопатоген зона мавжудлиги аниқланади, агар у бор бўлса, мутахассис уйга бориб, барча хил салбий қувватларни ўша жойда аниқлаши таклиф этилади. Бу ишлар биорамка ҳамда турар жойларни зарарли қувватлардан тозалашда қўлланидиган махсус асбоб-ускуналар ёрдамида бажарилади, мижозга геопатоген нурланишлардан химояланиш усуллари тушунтириб берилади.

Мазкур тадбир 40 дақиқадан 1,5 соатгача давом этади. Хусусий ҳовли-жойлар, кўп каватли уйлардаги хонадонлар ҳам зарарли қувватлардан ана шу тарзда тозаланади. Соф экологик ҳаётга интилиш ГПЗнинг салбий қувватини кесади. Уй-ҳовлиларда тўпланиб қолган чиқиндилар ҳудуди ҳам ГПЗ зонаси ҳисобланади.

Зарур ҳолларда инсон танасига бегона салбий таъсирлар кириб олгани билан боғлиқ бошқа хил қувват муаммолари ҳал

этилади, мистика ва ботиний илмлар бўйича маслаҳатлар берилади. Иккинчи жаҳон уруши, Афғонистондаги уруш ҳамда Чернобиль ҳалокати оқибатларини тугатиш қатнашчиларига бепул хизмат кўрсатилади ёки мижознинг имкониятига қараб даво тадбирлари ўтказилади. Зарарли нурланишлар ва салбий қувватлардан сақланишга доир муҳим тушунча ва амалий малакалар шакллантирилади. Энг муҳими, зарарли таъсирлардан ўзингизни эҳтиёт қилинг!

ЭКОЛОГИЯ – САЛОМАТЛИК ГАРОВИ

Техника ва технология тараққий этган бугунги кунда кўчалар ва автомагистрал йўллари автоуловларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Танганинг икки томони бўлганидек, бизга қулайлик келтираётган барча яхши воситаларни маънавий, моддий ёки саломатлик билан боғлиқ салбий жиҳатлари ҳам бор. Хусусан, автоуловларнинг инсонга бераётган фойдаларини инкор этмаган ҳолда унинг саломатликка салбий таъсирини ҳам айтиб ўтиш лозим.

Францияда ўтказилган ижтимоий сўровномалар натижасига кўра, кўпчилик французлар экология тозалиги йўлида, машиналардан воз кечиб, жамоат транспортлари ёки велосипеддан фойдаланишга ҳам рози. Ҳатто пиёда юриш тарафдорлари ҳам бор. Бу сўровнома натижасига кўра аниқланган. “Objectif transport public” иқтисодиёт Ассоциациясининг буюртмаси билан TNS Sofres компанияси ўтказган ушбу сўровномада, 84 фоиз француз жамоат транспортдан фойдаланишга тайёр, 82 фоизи эса, серкатнов кунларда шахсий автомобилдан фойдаланмасликни ёқлаган. «Эркакларга нисбатан аёллар бу ишда анча илғор», дейди TNS Sofres вакили Брис Тентюрье.

Европа Иттифоқида экология муаммоси жиддий тус олган. Шу боис, ҳозирда артоф-муҳит тозалигига зарари кам бўлган машина ёнилги-мойлаш маҳсулотларини (ЁММ) ишлаб чиқиш долзарб масала бўлиб турибди. Ушбу масаланинг кичик ечими сифатида ишлаб чиқарилган ЁММ нинг янги авлоди G-Oil таклиф қилинмоқда. У синтетик ёки нефть маҳсулотларидан эмас, асосан ҳайвон ёғидан олинган кимёвий қўшимчалар асосида тайёрланади. G-Oil ёғлари тупроққа тўкилган тақдирда ҳам зарар

етказмайди. Ҳатто бундай ёг билан «ифлосланган» майдонларда соғлиғидан ташвишланмасдан, бемалол ҳайвонларни ўтлатиш мумкин. Ундан ташқари, мазкур мойларнинг идиши ҳам бир марталик эмас. Идиш устидаги маълумотлар эса, табиат тозалигига зиён етказмаслик мақсадида, соя сиёҳида ёзилган.

Хитойда эса экология ҳавас қиладиган даражададир. Лекин биз айтмоқчи бўлган ҳавас ҳам анча мунозарали. Чунки бу электробайклар билан боғлиқ. Экспертларнинг фикрича, Хитойни ёқилғи инкирозидан электробайклар (электр токи билан ҳаракатланувчи велосипед) қутқариши мумкин. Шу туфайли, эндиликда оддий велосипедлар ўрнини атроф муҳитни ифлослан-тирмайдиган “индамас” электромоторчалар эгалламоқда. Ўтган йилнинг ўзида, Хитой кўчаларида уларнинг сони 19 миллиондан ошиб кетган.

Экологлар эса катта миқдордаги кўрғошин қўймасини ташиб юрувчи мазкур электробайклардан бутунлай мамнун эмаслар. Чунки, кўрғошин каби заҳарли модда ҳам инсон соғлиғига жиддий салбий таъсир кўрсатади.

Россиядаги ҳолат ҳавас қиладиган даражада эмас. Автоуловларнинг тирбандлиги (пробка) катта шаҳарлар осмонида хунук манзара касб этади. Худди булут сузиб юргандай бўлади. Бундан Туркия шаҳарлари ҳам мустасно эмас. Россия каби айрим мамлакатларда куз келганини экология бузилишидан билиб оладилар. Бурқсиб ётган тутун ва димоғни бўғувчи хид, одатда, шаҳарликлар учун куз келганидан дарак беради. Тўқилган япроқлар тўплаб ёқиларкан, одамлар кўпинча қилаётган ишларининг ўзлари учун қанчалик зарарли эканлигини фаҳхламайдилар. “Қуруқ ўтинни ёқиш жараёнида жуда хавфли бўлган диоксин моддаси ажралиб чиқади, - дейди экология инспектори Пётр Полишук, - Ўзи шундоқ ҳам ҳавода заҳарли моддалар тўлиб-тошиб ётибди. СО ва азот оксидлари буларнинг энг кўп тарқалгани ҳисобланади. Ёқиш ўрнига, япроқларни бир жойга тўплаб, ҳўллаб, кўмиш керак. Ўшанда чиқиндилар маълум вақт ўтгач тайёргина ўғитга айланади.”

Диоксиннинг заҳарлилиқ даражаси анча юқори. Аммо таъсири секинлик билан юзага чиқади. У ошқозон-ичак йўли орқали инсон танасига киргач, ошқозон ости бези, ўпка ва иммун

тазимини зарарлайди. Юрак бўлмалари атрофи, қорин ва кўкракда катта-катта шишлар келтириб чиқаради.

Диоксиннинг танага кириши, кўпинча хавфли ўсма ва бошқа қатор оғир касалликларнинг келиб чиқишига замин ҳозирлайди. Баъзан эса, хромосомаларнинг бузилишига ва ҳомилада бир қатор нуқсонлар пайдо бўлишига олиб келади.

Технологиянинг ривожланиши натижасида табиий жараёнларга таъсир кучайди, инсон манфаатларига мос равишда табиий муҳит унсурлари сунъий муҳит билан алмаштирилди. Бундай техникавий ёндашув табиатни инсон ўз иродасига бўйсундиради, деган антропоцентрик қарашга асосланган. XX аср охирига келиб, инсон томонидан яратилган сунъий техносфера Ер биосфераси билан тенглашди. Бунда сунъий техномасса табиий биомассадан ошиб кетди. Ҳозирги замон оламшумул муаммолари ва янги ижтимоий-маданий детерминациялар анъанавий экология воқеликни акс эттирувчи парадигмаларни тубдан ўзгартириб юборди.

XXI аср бўсағасида экологик хавфсизлик муаммоси янада кескинлашди ва уни ҳал қилишнинг янги парадигмаларни яратишга мажбур қилди. Бу парадигмалар замонавий цивилизация асосларини ифодалаб, инсонпарварлик руҳи билан сугорилган. Булар «оламшумуллик» ҳисси (А. Печчеи), «вита́л қадрият» (Ортега-и-Гассет), «барқарор ривожланиш» концепцияси ва бошқалардир.

Минг йиллар давомида эволюция натижасида жонли табиатда динамик мувозанатдаги система—биосфера юзага келди. Инсоннинг амалий саноат ва ижтимоий фаолиятининг ривожланиши билан унинг табиий муҳитда содир бўлган боғланишларга фаол таъсир этиш микёси кенгайиши оқибатида, биосферага путур етказилди, табиий жараёнлар мувозанати бузилди (сув ва ҳаво муҳитининг, ер қатламининг захарланиши, ўрмонларнинг камайиши, чўлларнинг пайдо бўлиши ва бошқалар). Буларнинг ҳаммаси экология олдига табиатга оқилона таъсир этиш чегараларини аниқлаш вазифасини кўяди, чунки унинг мувозанатли система сифатида яшashi инсониятнинг яшаш шароитининг табиий негизини ташкил қилади.

Табиий муҳит – ҳаёт ва инсоният маконидир. Табиат ниҳоятда мукамал бўлиб, унинг бир маҳсули иккинчисига озуқа ҳисобланади ва кўпайишга имкон беради.

Техника таракқиёти табиий бойликлардан фойдаланишни ва табиий муҳитни захарловчи моддалар билан шикастланишни меъёридан ошириб юборди. Оқибатда табиий мувозанат бузилмоқда. Ҳаво, сув ва тупроғи ўзгарган, бузилган ҳудудлардаги ўрмонлар йўқолиб, уларнинг ўрнини чўллар ва саҳролар эгалламоқда. Ёввойи ҳайвонлар, балиқлар ва қушлар қирилиб бормоқда, инсоният саломатлигига зиён етмоқда. Шунинг учун ҳам табиатни муҳофазалаш ишлари давримизнинг сиёсий, иқтисодий, техник ва тарбиявий аҳамиятга эга бўлган муаммоларидан бирига айланди. Табиат қонунларига эътиборсизлик оқибатида халқ хўжалигига зиён етмоқда, ернинг чўкиши ва сурилиши, сел каби ҳавфли ҳодисалар кўпаймоқда, ичимлик сувларининг инфлосланиши эса сув танқислигини юзага келтирмоқда.

Ислом таълимотида экология муаммосига алоҳида эътибор берилган. “Фурқон сураси”нинг 2-оятда: “Аллоҳ ҳамма нарсани яратди ва ўлчовини мукамал қилди”, дейилади. Яъни дунёдаги ҳар бир нарса-сув ҳам, тупроқ ҳам, ҳаво ҳам, ҳайвонот олами ҳам, набодот олами ҳам Аллоҳ таоло томонидан муайян ўлчов билан бир-бирига ўзаро боғлиқ қилиб яратилган. Агар бу мувозанатлик бузиладиган бўлса, табиат учун, шу жумладан, инсон учун ҳам жиддий муаммолар келиб чиқиш эҳтимоли ниҳоятда катта.

Аллоҳ таоло илоҳий китобларида инсонни улуғлаб, унга табиатни асраб-авайлаш, ўз неъматларидан баҳраманд бўлиш, уларни нобуд қилмай, эзгу мақсадларга ишлатишни амр этган. “Аъоф сураси”нинг 56-оятда Парвардигор шундай деб амр қилади: “Обод қилиб қўйилган ер юзида бузғунчилик ишларини қилманг”.

Ислом таълимотининг етук намояндаларидан бири, 4 жилдли “Ал-жомийъ ас-саҳиҳ” ҳадисларини ёзган Абу Абдуллоҳ Муҳаммад Ибн Исмоил ал-Бухорий ҳам табиат ва унинг неъматлари ҳақида, табиат инъомларининг инсон учун яратилганлиги ва улардан оқилона фойдаланиш, кўчат экиш, ер ҳайдаш ва ижарага бериш, ўлик ерни жонлантириш, сув, ов ва ов неъматларига шукр айтмоқ ҳақида китоб ёзганлар.

Ал-Бухорий ҳадислар тўпламининг 2-жилди, 1-бобида экин ва дарахт экишнинг фазилати ҳақида шундай ёзилган: Анас разияллоҳу анҳу ривоят қиладилар: “Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва саллам”: “Қайси бир мусулмон бирор дарахт ёхуд бирор экин экса-ю, унинг ҳосилидан инсон, қуш ёки ҳайвон еса, бунинг учун унга ажру савоб ато этилуру” деб марҳамат қиладилар”.

Эндиликда инсоният ўзининг кейинги асрлар мобайнидаги фаолияти туфайли содир бўлган ҳалокатли жараёнлар миқёсини сезмаслиги қийин. Шу маънода экологияни инсониятнинг анча кечикиб бўлса ҳам уйғонган виждон азоби деб таърифлаш мумкин. Чиндан ҳам, Хиросима фожиаси, Чернобиль ҳалокати каби аянчли ҳодисалар инсоният қалбида чуқур жароҳат қолдиргани, озон қатламинининг сийраклашиб кетгани, иқлимнинг ўзгариб кетаётгани, тропик ўрмонларнинг зарарланаётгани, ёнғинлар ва сув тошқинлари, ер, сув, ҳавонинг ифлосланиб кетгани, цунамилар, кимёвий ва бактериал уруш синовлари каби фактларни санаб тугатиб бўлмайди ва буларни кўриш учун энди олим бўлиш ҳам шарт эмас.

Ушбу жараёнлар инсоният олдига бундан буён Ер юзида яна қанча яшаш мумкин? деган масалани кўяётгани эндиликда ҳеч кимга сир эмас. Чунки энди гап нафақат табиий бойликларнинг, энергия манбаларининг камайиб, йўқолар даражага етгани, табиатнинг захарлагани, балки инсон бу муҳитда ҳатто тоза ҳаво билан нафас олиш имкониятидан, тоза озуқа манбаларидан маҳрум бўлаётгани ҳақида, бутун бошли дарёлар, ўрмонлар йўқ бўлгани, денгиз, океанлар, еру кўк, тошу тупроқ тиклаб бўлмас зарар кўргани ҳақида кетмоқда. Яъни, инсоният интеллектуал қобилияти ва цивилизацияси қанча ривожланса, унинг ўзи қулайдиган чоҳ шунча катталашиб, чуқурашиб бориши, техника эса табиатни эксплуатация қилиш воситасидан инсониятнинг ўзини вайрон этиш қуролига айланиб кетавериши маълум бўлмоқда. Илм-техника инқилоби инсониятга, жуда катта ютуқлар ва қулайликлар билан бирга, салбий оқибатлар ҳам олиб келди. Инсон илмий-техника ютуқларидан ўз амалий фаолиятида кенг фойдаланиб, табиатга таъсир кўрсатмоқда. Ҳозирги долзарб глобал муаммолар: экологиянинг бузилиши, атроф-муҳитнинг ифлосланиши, Ернинг исиши натижасида об-

ҳавонинг ўзгариши, турли касалликларнинг пайдо бўлиши бунга яққол мисолдир.

Ўзбекистон шароитида Орол денгизининг қуриши унинг атрофида жойлашган худудлар экологиясини ёмонлаштирмоқда, курғоқчилик ва касалликларни кўпайишига сабаб бўлмоқда.

Фан ва унинг асосида авж олган технологияларнинг салбий оқибатлари кенг ошкор бўлди, экология муаммолари энг долзарб муаммоларга айланди. Бу эса, ўз навбатида, инсон маънавий маданияти, унинг ички дунёси, руҳияти масаласига жиддий эътибор беришга, инсон ўзининг нобаркамоллигини бартараф этиши ва баркамол жамият қуриши кераклиги ҳақидаги гоёларнинг олдинга сурилишига олиб келди.

Ҳатто рационализмнинг асосий намояндалари бўлган олимларнинг ҳам содир бўлган аҳволдан руҳлари тушиб кетгани ҳақида таниқли швейцариялик файласуф Ю.Бохеньский ўзининг “Давримиз руҳияти” мавзусига бағишлаб ёзган мақоласида қайд этади: “Ҳозирги давр фани космик прогрессга бўлган ишончни барбод қилди...”. “Бир неча йил олдин, – дейди у, – мен беш юзга яқин олим ва айни шунча файласуф катнашган бир мажлисда катнашган эдим. Мен олимларнинг ўз меҳнатлари кадр-қимматига нисбатан ишончсизликлари жуда ортиб кетганидан ҳайратга тушдим, зеро бу ишончсизлик шунчалик кучли эдики, ҳатто мажлисда катнашган файласуфлар уларни фаннинг муайян кадр-қиммати йўқ эмаслигига ишонтириш учун зарурат ҳис этдилар”¹.

Охирги ўн йилликда файласуфларнинг кўпчилиги техноген сакраш узоқ давом эта олмаслиги, ё цивилизация ўзининг чиқиндилари ичида ва урушлар оқибатида ҳалок бўлиши мумкинлиги...ёки у мутлако бошқа ...тараққиёт босқичига ўтиши зарурлиги ҳақидаги хулосага келмоқдалар.²

Бугун ҳар қандай экологик муаммо кичик бўлса ҳам глобалдир. Чунки, аллақачон табиатнинг яхлит тизим эканлиги барчага маълум бўлган.

¹ Бохеньский Ю. Духовная ситуация времени. // Вопросы философии. 1993. №5. 94 -98 б.

² Кудряшов В.В. Время ответов. // Интернет журнал “Философские проблемы синергетики”.// <http://spkurdyumov.narod.ru/Philos.htm> 2008. Ноябрь.

ГЕНЕТИК ЎЗГАРТИРИЛГАН МАВЖУДОТЛАР ТАҲДИДИ

Инсониятнинг тараққиёт йўлида, ҳар бир асрда муҳим оламшумул эврилишлар учрайди. Маънавий таҳдид ва ахборот хуружларидан мамлакатимиздаги сиёсий институтлар, қолаверса афкор омма яхши хабардор. Бироқ моддий, ижтимоий-иқтисодий хуружлар ва уларнинг оқибатидан кўпчилигимиз беҳабармиз. Бундан беш йил аввал Америка ва Ироқ билан боғлиқ уруш тугаши билан Россиянинг қишлоқ хўжалиги вазири Алексей Гордиев АҚШга боради. Маълум даражада бу ташриф Ироқ урушидаги қатта оловни ўчиришга бўлган ҳаракат дея изоҳланган. Ўшанда россиялик вазир фақатгина ўз ҳамкасби Анн Вениман ва савдо вазири Дональд Эвасон(Евасон)нинг ҳузурда бўлиш билан чекланиб қолмай, у АҚШ мудофаа вазири Дик Чейни билан ҳам учрашган. Россиянинг «Фокус» журнали маълумотига кўра, бу учрашувдан кўзда тутилган мақсад – Генлари Ўзгартирилган Мавжудотлар (ГЎМ) (Genetic Modified Organismic-GMO) учун Россиянинг муносабатларини билдириб қўйиш эди. Икки ривожланган гигант давлатнинг вазилари муҳокама қилган муҳим масала нима? Хўш, ГЎМ – Генлари Ўзгартирилган Мавжудотлар деганда нимани тушунамиз?

ГЎМ – айнитувчи омиллар (масалан нурланиш) таъсирида генотиплари ўзгартирилган ҳайвонот ёки ўсимлик организмлари, бактерия ёки вируслардир. Ёхуд генотипларидан битта ёки бир нечта генлар гуруҳи киритилган организмлардир.

Сўнги йилларда сунъий ранг, шакл ва ҳидга эга бўлган ГЎМ мева-чева расталаридаги табиий қариндошларини деярли сиқиб чиқариб ташлади. Ҳеч муболагасиз айтиш мумкинки, дунё бўйича ҳисоблаганда, бугунги кунда генетик ўзгартирилмаган ва биологик фаол қўшимчалар қўшилган тайёр маҳсулотларни учратиш қийин: шоколад, кофе, конфетлар, турли пишириқлар, қолбаса маҳсулотлари, шунингдек, ёғ ва ёғ маҳсулотлари, соя, хушбўйлик берувчи эфирлар (эссенция), глюкоза ва крахмаллар, турли ранг берувчи моддаларнинг барчаси генетик операцияларни бошидан кечирган. Истеъмолчиларга қишлоқ хўжалигидаги генлари ўзгартирилган маҳсулотлар сони маълум эмас. Фақат кенг кўламда қўлланиладиганларини кўриб чиқсак, улар: пахта, буғдой, гуруч, соя, маккажўхори, кунгабоқар, лавлаги, картошка, ерёнғок, исмалоқ, пиёз, саримсоқпиёз, тарвуз, қовун, олма, қарам, қулупнай ва бошқалар. Албатта бунга қўшимча қилиб улардан олинадиган

маҳсулотларнинг қуйидаги рўйхагини ҳам айтиш мумкин: биз сотиб олаётган ва истеъмол қилаётган шакар, ёғ, пардоз бўёқлари, кир ювиш воситалари, ўғитлар ва матолар...

Генетик комбинациялар нафақат турлараро, оилалараро, синфлараро, ҳаттоки, ҳукмрон турлараро (масалан, ўсимлик ва ҳайвон, курт-кумурсқа ва ҳашаротлар, балиқлар ва ўсимликлар ўзаро чагиштирилмоқда) қўлланилмоқда. Бунда табиатнинг асосий қонунлари аёвсиз тарзда бузилмоқда. Илгари ҳам таъбан, ҳам шаръан истеъмол қилиниши мумкин бўлмаган (мисол учун, ваҳший ҳайвонлар, захарли ўсимликлар, ҳашаротлар, бактериялар, микроблар ва ҳоказолар) организм генларидан ген ташувчи сифатида қўлланилишига қарамасдан узоқ муддатли тест текширувлари ўтказилмади. Маълум вақт мобайнида бу маҳсулотлар истеъмол учун қай даражада фойдали ёки зарарли эканлигини ҳеч ким билмайди. Ҳаттоки айнан ўша яратувчиларнинг ўзлари ҳам билмайдилар.

Генетик комбинациялар оқибатида авлодларимизга ақула-помидор, одамтарвуз, чўчкақўй, пашшасигир, чаёнбодринг, тиконкартошка, сувараксабзи ва шунга ўхшаш даҳшатли мубҳамлик қандай таъсир қилиши биз учун фожиа эмасми?! Келажакда болаларимиз, невараларимиз дум ёки канот, жабрали ё бўлмаса туёқ билан туғилмайди деб ким кафолат беради?! Муқаддас, осмоний Китобларда айтилишича, охир замонда Ер юзига Дажжол, Даббатул арз, Яъжуж-Маъжуж деган маҳлуқлар чиқар экан. Ана шу даҳшатли маҳлуқларнинг чиқишига инсоннинг ўзи сабабчи бўлмасмикан?! Зеро табиатдаги турлараро чагиштиришдаги тадқиқотларнинг бузилиши шафқатсиз жазоланмай қолмайди.

Мадомики, трансген ишлаб чиқаришга катта-катта маблағлар сарфланиб, ундан илмий, кишлоқ хўжалиги ва саноат ресурслари, сиёсий, иқтисодий ва ҳарбий манфаатлар кўзда тутилган экан, бунга қарши чиқишга ҳар кимнинг ҳам юраги дов беравермайди. Бунинг учун харажатлар ва жуда узоқ йиллар талаб қиладиган аниқ исбот-далиллар керак.

Афсуски, ГҰМ муаммоси фақат кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари билан чекланмаган. Улар кишлоқ хўжалиги далаларидан чорвачилик ва балиқчилик соҳасига ҳам кириб келган. Норвегия ва Швециянинг улкан ҳовузларида ГҰМ операциясига учраган форель ва лосось балиқлари етиштирилмоқда. Улар ўзларининг меъёрий шароитда ўсган турдошларига қараганда анча йирик бўлиб, 5-6 марта яхши ривожланган ва тез кўпаяди. Бу балиқларнинг

увилдириклари Американинг AF Protein фирмасига тегишли шахзода Эдварднинг Канар оролларидаги 136та катта ҳовузларидан тахминан 20,000-25,000 тонна миқдорда ГҶМ ласослари олинмоқда. У ерда ўтказилаётган ҳар қандай илмий изланишлар АҚШнинг қаттиқ назоратига олинган. ГҶМ етиштиришнинг бутун дунё миқёсидаги ҳаҳнасида бош ролни “Франкенштейн” егуликларининг валинеъмати ҳисобланмиш “MONCANTO” фирмаси ўйнайди. Шу нарса диққатга сазоворки, Вьетнам уруши даврида америкаликлар томонидан чангалзордаги дарахтларнинг баргини тўқиш учун қўлланилган “AGENT ORANGE” дефолианти ҳам айнан шу фирманинг маҳсулотидир. Шу дефолиант таъсири оқибатида Вьетнамда ҳозиргача майиб-мажруҳ болалар тугилиши кўп учрамоқда, шу пайтгача одамлар машъум заҳарли дори таъсиридан касалланиб ҳалок бўлмоқдалар. Геронтологик ҳисоб-китобга кўра, бу ерда кекса кишилар кам. Бу ноинсоний фожианинг сабаблари шу вақтгача ушбу ҳалокатлар каби очилмасдан қолиши мумкин эди. Лекин ўшандай касалликларга Вьетнамда жанг қилган Америка аскарлари ҳам дучор бўлиши сирни фох қилиб қўйди. Шу туфайли юзага келган жанжал сабаб бўлиб, текширишлар натижасида маълум бўладики, “MONCANTO” “AGENT ORANGE” таркибида инсон генларини ўзгартириб юборувчи диоксин моддасини қўллашган. Маълумки, диоксин Ер юзидаги энг кучли заҳарлардан бири ҳисобланади. Маълумот учун, бир вақтлар Италияда ишлаб чиқарилган бу заҳри қотил жаҳон жамоатчилиги таъсири, таъйиқи остида уруш ҳаракатлари чоғида қўлланиши тақиқланишига қарамасдан собиқ Иттифоқ даврида Ўзбекистон ва бошқа кўшни республикалар пахта далаларида “БУТИФОС” номи билан очикдан-очик қўлланилар эди. “АН-2” русумли самолётда ҳаводан сепилган бу заҳар пахта далаларидан ташқари тинч аҳоли устига, бошқа додарахт, мева-чева, сабзавот экинларига ҳам сепаб ўтиларди. Табиийки, аҳоли бу маҳсулотларни истеъмол қиларди. Агар сурункали бош оғриғи, анемия (камқонлик), йод танқислиги каби касалликлар муайян ҳудудларда кўпайса бу машъум даврлардан “ёдгорлик”дир. Ўша даврларда Ўзбекистоннинг Фарғона водийси вилоятларига чегарадош (Наманган) кўшни Қирғизистоннинг Мойлисой дарёси яқинида, шунингдек, Попнинг Чоркесар, Чодак ҳудудларида уран чиқиндиларининг кўмилгани, кейинги вақтларда ўша ерлардаги аҳоли орасида турли касалликларнинг маъжудлиги, аҳоли миграцияси ҳам янги тадқиқотлар манбаидир. Чунки, уран

радиоактив чикиндисининг тўсиқ билмас хоссага эга эканлиги, қолаверса, ёмғир, сел каби табиат ходисалари сабабли кўмилган моддаларнинг усти очилиб бориши шу худудларда экологик муаммони пайдо қилиши аён ҳақиқатдир.

Мавзудан чиқмайлик, АҚШ аскарлари билан рўй берган бу мудхиш воқеа ҳарбий ведомостларда ва ҳукумат томонидан зудлик билан босди-босди қилинди. “AGENT ORANGE”нинг савдосидан тушган даромад эса ГЎМнинг технологиясини ривожлантириш ишларига йўналтирилган. Кўп “эсини таниган” давлатларда, хусусан, ўзларида ҳозирча пештахталарига ГЎМ оқимининг кириб келишига қаршилиқ қилмоқдалар. Бу эса АҚШда ГЎМ етиштираётган “жонкуяр” фирмаларда норозилиқ уйғотмоқда. Ҳар доимгидек хушёр ва зийрак “Яшиллар” партияси борган сари аҳолини ГЎМ тажовузидан ҳимоя қилишда фаоллашиб бормоқда. Маргот Вальстром (“Яшиллар” Швеция) АҚШ ГЎМчиларини тўғридан-тўғри каззобликда айблади: “АҚШнинг танлаган йўли аввал бошданок нотўғри эди. Улар бу ГЎМни бошқа одамларга ҳам зўрлаб тикиштирмоқдалар, аммо Европага бу ёлғонларингизни тикиштиролмайсиз. Ўйлайманки, Ер юзидаги очарчилик муаммосини худди шу усул билан ҳал қилинса бўлади, дейдиганлар бу нарса ҳақида бош қотириб қўришса ёмон бўлмасди. Ҳаётга реал қарашимиз керак. Бу йўл билан ривожланаётган ёки Учинчи дунё мамлакатларидаги муаммо эмас, балки ГЎМ етиштирувчи очофат корпорацияларнинг муаммолари ҳал бўлиши мумкин, холос...”

Хуллас, юқорида айтиб ўтилганидек, нанотехнология, генетик операциялар фақат ҳаддан ошиш, холос. Генларнинг керакли комбинациясидан фойдаланиб ўзимиз хоҳлаган рангли, мазали, ҳидли, шаклли ва бошқа параметрли меваларни олиш мумкин экан. Аммо бундай маҳсулотлар одамлар ва ҳайвонларни бетушг килиб қўяди. Шундай генлар борки, маълум бир хужайраларни яқсон қилади. Ва яна шу аснода турли касалликларни келтириб чиқаради, инсонларнинг руҳиятига ва дунёқарашларига, физиологик жараёнларга таъсир этиши, ҳаттоки ўлимга ҳам олиб келиши мумкин.

Ёш авлодни четдан оқиб келувчи зарарли ахборотлар хуружидан сақлайлик деймиз, шу ўринда четдан келувчи бошқа моддий нарсалар ҳақида ҳам билиб қўйишимиз фойдадан холи эмас.

ХУЛОСА

Бугун агроф мухит, экология билан боғлиқ муаммо бутун дунё халқларини ташвишга солиб, мулоҳаза юритишга, фикрлашга мажбур этмоқда. Инсоният, тараққиёт агроф мухитга шу даражада озор этказмоқдаки, энди ўч олиш навбати табиатга келди. Буни кўнгилга ғулғула солиш учун айтмаяпмиз. Юзага келган глобал муаммолар шундан далолат бермоқда. Инсон томонидан табиатнинг ўзлаштирилиши, табиат учун хос бўлган қонунлар ва жараёнларнинг бузилиши одамларнинг нафақат соғлиғига, балки уларнинг ер юзида яшашига ҳам хавф туғдира бошлади.

Экологик инкирозни ҳал қилиш учун барча мамлакатлар ҳамкорлик билан иш тутишлари мақсадга мувофиқдир. Бу ҳамкорлик тўла тенг ҳуқуқли, ҳар бир мамлакатнинг суверенитетини ҳурмат қилиш, олинган мажбуриятларни, халқаро ҳуқуқ меъёрларини виждонан бажариш асосида бўлиши лозим. Биз яшаб турган заминнинг катъий талаби мана шулардан иборат.

Айни дамда экологияни асраш, барқарор ҳаётни барпо қилиш ўз кўлимиздадир!

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт кафолатлари – Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. – Т.: Ўзбекистон, 2005, 29-бет.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон иктисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. – Т.: Ўзбекистон, 1995, 170–171-бетлар.
4. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби мукаддасдир. – Т.: Ўзбекистон, 1997, 33-бет.
5. Каримов И.А. Истиклол ва маънавият. – Т.: Ўзбекистон, 1993, 138-бет.
6. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг кўшма мажлисидаги маърузаси. 2010 йил, 16 ноябрь.
7. Каримова Г. Политико-экономические реформы в Узбекистане: реалии и перспективы. – Т.: 1995.
8. БМТ МРМ статистик маълумоти.
9. Печчеи А. Человеческие качества. – М.: 1985.
10. Мамашокиров С. Экологик таълим-тарбиянинг методологик масалалари. – Т.: 1993.
11. Бохеньский Ю. Духовная ситуация времени. // Вопросы философии. 1993. №5.
12. Кудряшов В.В. Время ответов. // Интернет журнал “Философские проблемы синергетики”. // <http://spkurdyumov.narod.ru/Philos.htm> 2008. Ноябрь.

Мундарижа

Экология нима?	3
Экология – глобал муаммо	5
Экологик ҳолатнинг умумий тавсифи	7
Экологик масалада бирлашайлик!	14
Ўзбекистонда экология соҳаси бўйича қонунчилик ва хуқуқий меъёрлар	18
Илмий техника инқилобининг экологияга таъсири	21
Экология ва ген муҳандислиги	23
Сув – ҳаёт манбаи	25
Озиқ-овқат муаммоси ва биосфера	27
Экологиянинг инсон ҳаётига таъсири	29
Салафлар илмида табиат манзараси	30
Экологиянинг ҳайвонот ва наботот дунёсига таъсири	33
Экология масаласидаги келишувлар	40
Биосфера ва биоэтика уйғунлиги	48
Табиатшунослик ва фалсафа	50
Экологик маданият ва биоэтика	52
Табиат – борлиқнинг ажралмас қисми	53
Глобал муаммолар: Ўзбекистонда табиат, жамият ва инсонни асраш	55
Экология ва барқарор ривожланиш концепцияси	69
Ер шари хавф остида	71
Бехосият жойлар ёхуд экологик инқироз	76
Экология – саломатлик гарови	79
Генетик ўзгартирилган мавжудотлар таҳдиди	85
Хулоса	89
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	90

Басандабону Жалилова, Шукур Жабборов

ЭКОЛОГИЯ: КЕЧА ВА БУГУН

“Сано-стандарт” Тошкент, 2012

Нашр учун масъул *М. Умирова*
Муҳаррир *А. Тилавов*
Техник муҳаррир *М. Қосимова*
Бадий муҳаррир *И. Захидова*

Наш.лиц. № АІ 177, 03.01.2011.

Теришга 02.08.2012 йилда берилди. Босишга 05.10.2012 йилда рухсат этилди.

Бичими: 60x84 ^{1/16}. Офсет босма. Таймс гарнитураси. Шартли б.т. 5,75.

Нашр б.т. 4,8. Адади: 350. Буюртма №1308.

Бахоси шартнома асосида

«Сано-стандарт» нашриёти, 100190, Тошкент шаҳри,
Юнусобод-9, 13-54. E-mail: sano-standart@mail.ru

«Сано-стандарт» МЧЖ босмахонасида босилди.
Тошкент шаҳри, Широк кўчаси, 100-уй.
Телефон: (371) 228-07-94, факс: (371) 228-07-95